

МЕДЖИБІЗЬКА ФОРТЕЦЯ

**АРХЕОЛОГІЧНІ,
ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ ТА
РЕСТАВРАЦІЯ.
2018-2020 РОКИ**

ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК
«МЕЖИБІЖ»

МЕЖИБІЗЬКА ФОРТЕЦЯ

**АРХЕОЛОГІЧНІ,
ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ ТА
РЕСТАВРАЦІЯ.
2018-2020 РОКИ**

ЗБІРНИК СТАТЕЙ

Житомир, ТОВ «Бук-Друк»
2021

УДК 728.81-047.37:94(477-89Под)(082.1)

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Державного історико-культурного заповідника «Межибіж»,
протокол №2 від 29.03.2019 р. і №3 від 19.10.2021 р.*

Рецензент: М. В. Бевз, доктор архітектури, професор, завідувач кафедри реставрації архітектурної і мистецької спадщини Інституту архітектури Національного університету «Львівська політехніка», член Українського національного комітету Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць ICOMOS UA

М 42 Меджибізька фортеця. Археологічні, історико-архітектурні дослідження та реставрація. 2018-2020 роки / Впоряд. І. Западенко. – Житомир : ТОВ «Бук-Друк», 2021. – 160 с.

ISBN 978-617-8085-16-2

У збірнику вміщено статті, присвячені археологічним, історико-архітектурним дослідженням 2018-2020 рр. та реставрації Меджибізької фортеці (пам'ятка архітектури, охоронний №764 в Державному реєстрі національного культурного надбання України).

Для науковців, студентів, краєзнавців та широкого кола читачів.

УДК 728.81-047.37:94(477-89Под)(082.1)

Текст доступний на умовах ліцензії «Creative Commons із зазначенням авторства - Поширення на тих самих умовах»

© Автори статей, 2021

© Худ. оформлення Западенко І. В., 2021

© ДПКЗ «Межибіж», 2021

ISBN 978-617-8085-16-2

ПЕРЕДМОВА

Цей збірник продовжує серію, яку започатковано виданням «Палац Сенявських - Чарторийських в Меджибожі. Історико-архітектурні дослідження та реставрація. 2018 рік». У попередню книжку увійшли статті науковців Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» та інших авторів, які здійснювали дослідження палацу XVI століття під час підготовки і проведення протиаварійних та реставраційних робіт 2015-2018 рр.

У наступні роки збільшилася кількість складових частин комплексу Меджибізької фортеці, які досліджуються, і для яких розробляються проекти реставрації та подальшої музеєфікації. Під час цієї праці проведено набагато більше археологічних та архітектурних робіт, зроблено чимало нових знахідок, виявлено та осмислено більш різноманітний перелік архівних джерел та наукових публікацій, аніж раніше. Тому видання, яке ви зараз тримаєте в руках, також розширило свою тематичну спрямованість і обсяг. Частина статей з його змісту публікується уперше, деякі інші вже були оприлюднені на конференціях, у тому числі міжнародних. Нині ж вони пропонуються зацікавленим читачам під спільною обкладинкою.

Реставрація Меджибізької фортеці триває, і буде продовжуватися ще не один рік. Триватиме й глибше пізнання цієї унікальної пам'ятки, розташованої в унікальному історичному містечку, проводитимуться традиційні щорічні польові семінари з її дослідження, буде далі виходити й ця серія книжок. Невідкритого, несподіваного, парадоксального ще попереду безліч, потребують відкритого обговорення й теми, яким присвячено публікації з цього збірника.

Відтак, щиро запрошуємо до його читання, використання у роботі та до обговорення.

*Державний історико-культурний заповідник «Межибіж»:
вул. Замкова, 1, смт Меджибіж Хмельницького р-ну Хмельницької
обл., Україна, 31530
e-mail: mezhbizh@ukr.net; телефон: (03857) 97-123*

МАТЕРІАЛИ ДО «ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНОГО ОПОРНОГО ПЛАНУ СМТ. МЕДЖИБІЖ». ЕТАПИ РОЗВИТКУ УКРІПЛЕНЬ МЕДЖИБІЗЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Олег Погорілець

Хоча перша згадка про літописне Межибоже датується 1146 роком, археологічні дослідження, котрі тривають на території фортеці вже більше 45 років, доводять, що уже наприкінці XI ст. тут знаходилась князівська канцелярія. Це підтверджується знахідкою давньоруської свинцевої печатки київської митрополії 1090-х років.

Хибним є твердження деяких дослідників про те, що дерев'яний град Межибоже був знищений монголо-татарськими військами в 1241 р., або про те, що: «... близько 1255 р. татари примусили князя Данила знести всі укріплення українських міст» (Сіцінський, 1994).

З Іпатіївського літопису ми дізнаємось про те, що в 1257 р. війська Данила Галицького пройшлися каральною експедицією по градам Болохівської землі, в тому числі був знищений Межибоже: «[зима 1254/1255 рр.] По рати же Креманецької Коуремьсинь Даниль воздвиге рать противоу Татаромь сгадавъ с братомь и со сномь посла Деонисие Павловича взя Межибѣжие потомъ же воевахоту людье Данилови же и Василкови Болоховъ а Лвови Побожье и люди Татарьскыа (Після кременецької ж війни [хана] Куремси Данило здійняв війну проти татар. Порадившись з братом [Васильком] і з сином [Львом], послав він [воєводу] Дюнися Павловича [і] взяв город Межибоже. А потім Данило – та-

Давньоруська печатка з зображенням шестикрилого серафима (аверс) і написом ДЪНЪСЛОВО (реверс). Матеріал археологічних розкопок 2017 р. на території Межибізької фортеці

ки люди і Василькові пустошили Болохів, а Львові – Побожжся і людей татарських» (Літопис руський 1990, с. 203, 210, 219, 384, 391, 416). Ця експедиція відзначалась жорстокістю по відношенню до мешканців, за аналогією її можна порівняти з походом військ Данила Галицького у 1241 р., коли «Данило ж, почувши [про] прихід Ростислава з князями болохівськими на Бакоту, відразу кинувся на них: городи їх вогневі оддав і вали їх розкопав». Як свідчать археологічні дослідження залишків городищ Болохівської землі, усі жителі, в тому числі жінки та діти, були вбиті під час цього нападу. На більшості городищ життя більше не відновилось.

Така ж доля спіткала і град Межибоже – під час археологічних досліджень в 2000-2002 роках на території фортеці було віднайдено згорілі конструкції оборонних клітей дитинця, рів та скелети людей, котрі загинули в цей час. На цьому закінчується перший етап фортифікацій літописного Межибоже.

За допомогою археологічних та топонімічних досліджень ми можемо стверджувати, що дерев'яна фортеця – дитинець «града» Межибожа знаходилась в східній частині сучасної фортеці та займала приблизно $\frac{1}{4}$ її території. Укріплення були дерев'яними, складені в зруб, який на нижньому рівні зміцнювався камінням.

*Поховання №5 та залишки
дерев'яних конструкцій з
розкопу VIII. Матеріали
археологічних досліджень*

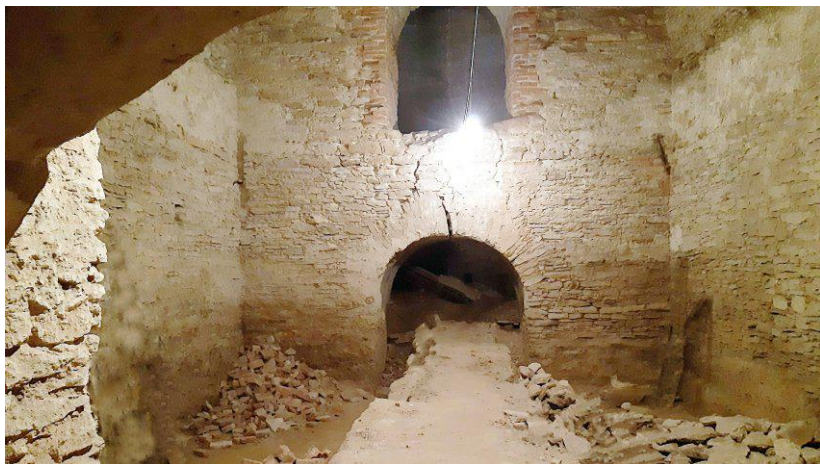

Від напільної (західної) частини мису дитинець відділявся ровом, глибину якого археологами досліджено до 6 метрів від сучасної денної поверхні. Можливо, в західному напрямку було ще кілька валів та ровів, фрагменти яких зафіксовано під час розкопок в 1999 та 2017-2018 роках. Ще однією з перешкод в цьому напрямку міг бути і сучасний західний оборонний сухий рів Меджибізької фортеці.

Про розміри давньоруського міста свідчать знахідки кераміки того періоду, які були виявлені на садибних ділянках по вул. Пушкіна, на території парку та давньоруський могильник, залишки якого виявлені на ділянці по вул. Шолом Алейхема.

Поселенську структуру періоду Київської Русі адміністративного центру Побожжя – Межибожа висвітлюють археологічні пам'ятки та топоніміка краю. Це поселення давньоруського часу в урочищах Рибгосп (5 км від Межибожа) та «Безодня» під с. Русанівці, в районі с. Голосків та топоніми – «Лисогірка», «Голосків», «Довжок», «Пристань».

Неможливо обійти увагою думку дослідниці Меджибізької фортеці в 1960 – 1980 роках Євгенії Лопушинської. За її припущенням: «Фортеця була цитаделлю, обведеною земляними валами. Її добре збережене ядро часів України-Русі, що його дослідники виявили на глибині 11 метрів, займало площу на

Внутрішнє приміщення барбакана на етапі протиаварійних робіт. На задньому плані - проєм в'їзної брами, який закривався герсою

схилі високого пагорба, увінчаного церквою. Мис фортеці, повернутий у бік, де зливалися дві річки, займала вежа з брамою, від якої фортечні мури розходилися промінням на північ і захід. Західне прясло давнього укріплення нині міститься під землею *. Воно поділяє теперішнє подвір'я фортеці навпіл. За давніх часів перед ним було викопано глибокий рів. На кутах фортечних мурів стояли круглі в плані вежі, одна з них (південна) збереглася дотепер у перебудованому вигляді. Північна вежа ще чекає своїх дослідників, зокрема архітектурно-археологічних досліджень.

Барбакан, що виступав перед надбрамною вежею, захищав підступи до брами. Він мав свою браму і був прямокутний у плані, розміром 10x8 метрів, накритий півциркульним склепінням заввишки 10 метрів. Ймовірно, над склепінням розташо-

---

* Перші розвідки ядра доби України-Русі виконав колишній директор створеного у фортеці музею М. Ягодзинський. Археологічні розкопи продовжив науковий працівник інституту «Укрпроектреставрація» Ю. Толкачов. Архітектурні дослідження виконали під керівництвом Є. Лопушинської архітектори цього ж інституту В. Шелягов, С. Козленко, С. Кривуця, В. Лященко.

увувався бойовий майданчик, оточений зубчатим парапетом. В'їзна брама барбакану мала герсу - пристрій для піднімання й опускання ворітниць, про що свідчать щілини завширшки 28 сантиметрів у муруванні одвірків та проріз в арці, що увінчувала ворота. У разі, якби ворог прорвався через першу перешкоду - герсу, внутрішній простір барбакану боронили б з навколишніх дерев'яних галерей.

Таку структуру мали пам'ятки оборонного будівництва України-Русі - Золоті ворота в Києві та Володимирі. Але там вони були прорізані в земляних валах, а в Меджибожі прясла фортечних стін мурувані. Проте в київських і володимирських воротах за першою перешкодою, як і в Меджибожі, був простір, захищений з бічних дерев'яних галерей. На відміну від Меджибожа герса там зупиняла ворога з боку міста. Проте у всіх цих прикладах загальна система оборони брами була дуже подібною.

Нині можемо порівнювати техніку оборони трьох брам однієї доби України-Русі, споруджених у різних місцевостях давньої держави» (Лопушинська 1996).

Наступний етап побудови укріплень відбувся після 1362 р., коли землі Побожжя та Пониззя увійшли, в результаті перемоги військ Великого князя Литовського Ольгерда, до складу литовської держави. Тут формується Подільська земля (Подільське князівство), яке було надано Ольгердом своїм племінникам - князям Коріатовичам. Саме вони починають відбудовувати на цих землях укріплення: *«Корятовичи вошли в Подольську землю, выстроили город Смотричь, Бакоту, Каменец, а вслед за темъ «вси города Подольския умурували и всю землю Подольскую осели»»* (Молчановський 1885).

Меджибіж згадується в договірній грамоті про укладання миру між великим князем литовським Ольгердом, князями Явнутом, Кейстутом, Любартом та польським королем Казимиром Великим, Юрієм Наримунтовичем Белзьким, Юрієм і Олександром Коріатовичами Подільськими (1366 р.) як центр волості «Miedzyboze», яка залишається під владою Ольгерда (Repertorium... 2007; Док. 6)

В 1395 р. Меджибіж згадується в жалувальній грамоті польського короля Владислава Ягайла краківському воєводі Спитку із Мельштина на Поділля. За цією грамотою король

залишає за собою «okregi» (волості), що належать до замків Меджибіж, Божськ та Вінниця (Repertorium... 2007; Док. 32)

Якими були замки того часу, з якого матеріалу збудовані, ми можемо мати уяву з наративних документів XVI – XVII ст.

Уривок з історичного твору М. Стрийковського «Про початки...» - варіанту хроніки 1575 р.

«1448 року [...] А що стосується Поділля, то подільська земля ніколи не була до Литви, ані поляки не отримали її теж від Литви, що чітко описано в хроніках, що король Казимир Другий дістав її частину за природженим спадком, а частину – від татар, які, коли хотіли, брали. Але Казимир, відремонтувавши дерев'яні фортеці у Кам'яниці, Бакоті, Брацлаві, Меджибожі і у Володимирі, тримав їх з миром. А після його смерті ці землі перейшли до Людвика і були в його держанні» (Strykowski 1978).

Уривки з хроніки М. Стрийковського 1582 р.

«(Року 1331) Ці литовські князі Кориатовичі збудували й інші замки на Поділлі: Брацлав, Винницю, Межибіж, Березаницю, Хмільник, Теремовлю для оборони проти частих наїздів татар і волохів, з якими часто й довго боролися, аж встановили мир на Поділлі та приєднали його до Великого князівства Литовського [...]» (Стрийковський 2011).

Уривки з хроніки Ф. Софонович 1673 р.

«Року 1331 Ольгерд з войском литовским, з Кориотавичами, князями новгороцкими, пошол на татар на Силнею Воду и, минувши Черкасы, сподкал великую орду. Там крепко бившися з татарами, убил трох цариков татарских, Котлубаха, Качебейкерия и Деметра, орды татарский розгромил [...] Оттол пошол на Подолье, и котрыи пановали на Подолю татарове от спустошеня Батиевого, тых инших прогнал, инших побил, и кнзем Кориотавичем, сновцом своим, Александру, Костянтину, Федору и Юрью, Подолье отдал в державу. Котрыи опустили побудовали міста Бакоту, Смотрич, Каменец, также Брацлав, Винницу, Межибож, Хмелник, Трёмбовль и иншии [...]» (Софонович 1992).

Уривок з «Хроніка Європейської Сарматії» Олександра Гваньїні 1611 р.

Подільський край. «Меджибіж. Місто і великий дерев'яний замок розташовані між великими болотами. До міста інакше не можна дістатися, тільки через мости. На нього часто нападають татари [...]» (Гваньїні 2009).

З хронік можна зробити висновок, що замки були дерев'яними, подібними до давньоруських, збудованих з клітей. Проте археологічний матеріал, виявлений під час розкопок в Меджибізькій фортеці, свідчить про те, що укріплення того часу були зведені з каменю. Археологічні дослідження, які тривають, починаючи з 1974 року, виявили посеред подвір'я залишки фундаментів кам'яної стіни шириною до 2-х метрів, які залягають на глибину до 2-х метрів. Ця стіна перетинає подвір'я фортеці з півдня на північний схід, роблячи дугу з кутом посередині. В

Дослідження залишків «Литовської стіни» співробітниками сектора археології ДІКЗ «Меджибіж» та студентами-практикантами Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, липень 2017 р.

*Примірник хроніки Длугоша видання 1615 р.
у Музеї книги та друкарства міста Острога*

південній частині ці залишки мають розрив (отвір) більше 4-х метрів шириною (можливо, ворота) та продовжуються в напрямку до так званої «Литовської» вежі, котра знаходиться в складі «Південної» вежі Палацового комплексу. Саме під час досліджень залишків стіни, яка дістала назву «Литовська стіна», було знайдено більше 30-ти наконечників стріл до арбалету – так званих «болтів», які датуються XIV – поч. XV ст. та є яскравим свідченням військових дій на цій території. Показовим для датування цієї стіни є й те, що під час її будівництва котлован фундаменту перерізав кістяки захоронення, які датуються XIII ст.

Аналізуючи археологічний матеріал, можна зробити висновок, що на території подвір'я фортеці збереглися залишки фундаменту та однієї із веж, збудованих в XIV ст. Наявність отвору в стіні може свідчити про місце розташування воріт. Саме тут знайдено найбільше наконечників арбалетних стріл, залишки горілих дерев'яних конструкцій, шпори, які датуються цим періодом. Археологічний матеріал, віднайдений під час багаторічних археологічних досліджень в районі «Литовської стіни», представлений монетами, прикрасами, фрагментом арбалету, керамікою, яка датується XIII – XIV ст.

Таким чином припускаємо, що будівництво замку відбулось після 1362 року. Це підтверджується текстом хроніки Длугоша про те, що на Поділлі не було жодного укріпленого пункту. Частково цей вислів підтверджують і археологічні дані – більшість болохівських градів так і не відродилась після погромів 1241 та 1257 років.

Меджибіж, скоріше за все як замок, згадується в договорах 1366 та 1395 років як укріплення, котре було адміністративним центром волості (Білецька 2009). За археологічними даними замок був збудований з місцевого каменю вапняку та займав східну частину сучасного подвір'я фортеці, окреслюючи периметр давньоруського городища. Будівничі знівельювали частину давньоруського валу, вривши котлован під фундамент оборонної стіни, поновили рів. Периметр замку включав в себе, можливо, кілька веж, одна з яких, напівкругла («Литовська»), збереглась і донині та включена до «Південної» вежі як складова зовнішньої стіни. При будівництві також могли бути використані і зовнішні оборонні вали та рови давньоруського часу.

Часом руйнації, або часткової руйнації замку можна припустити 1393 р., коли війська Литовського князя Вітовта здобували подільські міста. І хоча Меджибожа нема в списку міст, які війська Вітовта «добыли» або «выняли», проте вважається малоімовірним, що ця доля не спіткала і Меджибіж.

Проте ця руйнація була вже не такою і значною, судячи із згадки про Меджибіж в жалувальній грамоті польського короля Владислава-Ягайла краківському воєводі Спитку із Мельштина на Поділля. (Kurtyka 2007; Док. 32).

Євгенія Лопушинська в своїх дослідженнях відмічає: «Первісне ядро увійшло (в XIV ст. - О. П.) в ансамбль як дитинець, де, крім оборонних споруд, були житлові та господарські будівлі, скоріш за все, дерев'яні. У XIV сторіччі на пагорбі перед дитинцем звели церкву в архітектурних формах, що тяжіли до романського стилю.

Фортечні мури в той час мали товщину 1,8 метра, були прорізані стрільницями, що відрізнялися від давніших. Вони мали зсередини і зовні прямокутну форму і розмір (зсередини фортеці) 33х28 сантиметрів. Їх перекривали кам'яні плити. Розширення каналу зсередини фортеці становило 10-12 сантиметрів.

Стрільниці XIV сторіччя мали обабіч прямокутну форму і розмір відповідно 65х77 та 50х60 сантиметрів. Щоки їх трохи звужувалися до середини стіни, а потім розширювались, були змуровані з великих кам'яних плит завтовшки 22-27 см, такими самими плитами стрільниці перекривались. Із зовнішнього боку підстрільнича частина їх була скошена. Стрільниць такої системи збереглося дуже мало, тож кожна з них має неабияке значення. Вони залишилися, бо прикриті були пізнішими прибудовами. Уже в другій половині XV сторіччя структура стрільниць змінюється: вони мають ззовні, а часто і зсередини аркове перекриття.

Такими стрільницями в Меджибізькій твердині прорізано зовнішні мури кам'яниць XV сторіччя в дитинці. Одну триповерхову кам'яницю прибудовано із зовнішнього боку східного прясла фортечного муру дитинця, друга, так само триповерхова, врізається в південне прясло. Першу з них радше можна назвати великою вежею (всі три поверхи її пристосовані тільки для оборони, для житла вони не придатні), а друга кам'яниця, навпаки, правила за житло. Третій поверх її був прорізаний широкими вікнами з напільного і дворового боків, два долішні поверхи мали вікна з надвірного боку, а ззовні - стрільниці. Поверхи як першої, так і другої кам'яниць були перекриті кам'яними склепіннями та складчастим дахом. Широкі вікна, двері завершувалися лучковими кам'яними арками. У покоях були коминки, з них зберігся замуrowаним лише один тогочасний коминок».

Про подальшу історію фортеці, її розбудову ми дізнаємось із досліджень Євгенії Лопушинської: «На зламі XV-XVI сторіч знову укріплюють північну, повернуту до шляху, сторону. Будують дві потужні вежі - п'ятикутну (Лицарську) та північно-східну круглу (Офіцерську). Мури їх майже чотириметрової товщини, артилерійські стрільниці на всіх ярусах мають з внутрішнього боку передстрільничі ніші з отворами для виведення диму від гарматних випалів. Великі габарити веж змусили зводити посередині їх стовпи для опори перекриттів. Далеко винесена за грань мурів Лицарська вежа мала призначення ще й спостережного пункту. З її високого оглядового майданчика було видно довколишні терени, варта на ній перша сповіщала про небезпеку. Позірну альтанку на Лицарській вежі бачимо на

*Євгенія Лопушинська
(21.21.1920 - 6.02.1996) -
архітектор-реставратор
інституту
«УкрНДІпроектреставрація» (Київ).
Лауреат Державної премії УРСР у галузі
архітектури (1991)*

гравюри початку XIX сторіччя, де фортецю зображено ще до пізнішої перебудови.

Наприкінці XVI сторіччя (1586 р. – О. П.) церкву переробили на костел, відтак вона набула готичних форм. Видовжені вікна завершилися стрільчастими арками, склепіння з нервюрами вимурували зі спеціально виготовленої фігурної та жолобкової цегли розміром 16x17 сантиметрів. Крипта під кам'яною підлогою костелу є залишком первісної церкви.

Володарі фортеці від 1540 року місцеві магнати Сенявські капітально реконструювали її. Аскетичні, підпорядковані здебільшого оборонним цілям споруди перебудували на палац та оздобили його зовні і всередині. Вікна й двері було облямовані білокамінними профільованими лиштгами, фасади увінчано ренесансовою аркатурою й фігурними аттиками. На розі фортеці, де була в'їзна брама, прибудовано потужний, п'ятипелюстковий у плані бастіон. Барбакан нарощено великою прямокутною зі скошеними кутами вежею, що височіє над бастіоном. Панівною висотною спорудою фортеці стала надбрамна кругла в плані вежа з надбудованими двома ярусами - четвертим і п'ятим. До них можна було потрапити сходами від тераси бастіону.

На сході замку, над кам'яницею, що була оборонною вежею, споруджено ще один поверх, пристосований, як і головний корпус, під житло. Світло лилося до його покоїв крізь широкі вікна, двері облямовані профільованими лиштвами, у кожному покої, як і в головному корпусі, змуровані коминки.

Наступні згадки про Меджибіж ми маємо вже з XVI ст., коли він згадується в зв'язку з частими нападами татар на Поділля та Волинь. Маючи розташування між двома шляхами - «Кучманським» та «Чорним», він постійно був у вирі походів татар на сучасні землі України. Проте даних про будівельні роботи, реконструкцію чи перебудову замку ми не знаходимо. І навіть та єдина згадка в літописі під 1556 р. про зобов'язання селян возити ліс на будівництво нового замку в Меджибожі, як виявилось, стосується будівництва «Замку Ракочі», котрий постав за 2 км від Меджибожа нижче по течії р. Південний Буг (Погорілець 2003). Фортеця на цей час перебувала, за свідченнями одних дослідників, у володінні королівських старост, за іншими дослідженнями нею володіли шляхетські роди (Западенко 2018). Проте в 1540 р. одноосібним власником фортеці, містечка Меджибожа та 39 населених пунктів стає Миколай Сенявський, котрий викупує ці маєтності у Мартіна Зборовського за 3000 флоринів: *«In conventione Cracoviensi, dominica Reminiscere (22 feb.) 1540. Martinus Zborowski de Zborow, pocillator regni, Odolanoviensis et Schidloviensis capitaneus, sortes suarum villarum fortaliti Miedziboz cum iure patronatus, Tribuchowcze, Russanowcze, Holowczincze, Holoskow, Pirochowcze, Masiowcze, Parchanowcze, Jaroslawka, Terossowcze, Arkadyowcze, Pieczyszca, totas villas Davidkowcze, Chodyakowcze, Klimaschowcze, Woloschowcze, Kletnya, Chorydowcze cum monastir Wezdenyki alias Iwanowcze, Tyravincze, Bulakowcze, Syenkowcze, Mykitnicze, cum superioritate villarum feodaliu Zoravincze, Dasskowcze, Dawidkowcze, Bachmatowcze, Hrynyoewcze, Choydkowcze, Mytkowcze, Hrabowcze, Mychoniko, Bylay, Dumssincze, Deskowcze, Syenyaki, Russanowcze Fedkonis, Piotrowcze et Zornowka districtus Laticzoviensis Nicolao Syenyawski, castellano Belzensi, Haliciensi, Colomiensi et exercituum regionum campestri capitaneo, cum consensu Annae de Conari, uxoris suae, donat et reginar»* (Matricularum ..., s. 61, 102).

Вже в середині XVI ст. містечко та фортеця витримують облогу великої - татарської орди: *«Цього року (1566 р. - О. П.) та-*

тари в Поділлі й Русі попустошили багато сіл та містечок, також і молдаванин в Покутті вчинили великі шкоди. Руський воевода і гетьман Сенявський був обложений татарами у Меджибожі. Вони штурмували його великим силами, однак він оборонився від них і вони врешті мусили відступити [...]» (Гваньїні 2009; с. 174, 417).

Про будівельні зміни, які відбуваються у фортеці, ми дізнаємось із досліджень Євгенії Лопушинської: «Найбільшою тогочасною зміною в структурі фортеці стало перенесення в'їзної брами з південно-східного рогу до західного прясла фортечного муру. Її розміщено на відстані 4,5 метра від п'ятикутної Лицарської вежі. Ця зміна зумовлена побудовою п'ятипелюсткового бастіону, що закриття доступ до давньої брами. Бастіон мав три яруси зі склепінчастими перекриттями. З кожного ярусу були підступи до багатоканальних стрільниць, пристосованих до використання вогнепальної зброї.

Саме тоді поруч із бастіоном, у південній куртині з'явилася високо піднята над землею брама, призначена для приймання вантажів, які річками доправлялися сюди на човнах. Підіймали вантажі спеціальним блоковим пристроєм (не зберігся). Як і роги будівель, ця брама була вимурувана з великих тесаних брил. Мала вона аркове завершення з жолобкової цегли. Згодом браму замурували, на місці її з'явилося вікно зі стрілчастим завершенням» (Лопушинська 1996).

Євгенія Лопушинська, досліджуючи фортифікаційні зміни в XVII ст. пише: «Середньовічній оборонній споруді було дедалі важче протистояти вогнепальній зброї, тож у середині XVII сторіччя вирішили всі долішні яруси твердині забути землю й надати їм ролі потужного бастіону. Тоді й забути землю перші яруси Лицарської й Офіцерської веж, східного й основного корпусів палацу, засипали барбакан і долішні яруси надбрамної вежі.

У середині XVII сторіччя розібрали західний оборонний мур дитинця. Подвір'я фортеці стало просторим, усі будівлі довкола нього утворили один ансамбль. Оскільки фортеця стоїть на пагорбі, то в горішній частині його рівень денної поверхні подвір'я підвищився на 3 метри, а в долішній - на 11 метрів. Відповідно брама біля п'ятикутної вежі піднялася на новий рівень, перед нею постав міст через рів, викопаний ще в XV сторіччі.

На новому рівні подвір'я пізніше знову будують кордегардії (на місці давніх), стайні та корпус для коменданта фортеці (нині - адміністративний корпус). Зведені в XVII сторіччі стайні (згодом їх назвали Каретним корпусом) мають цікаву структуру: вони перекриті зімкненими склепіннями, що спираються на стіни й стовпи в центрі видовженого приміщення (реставровано в 1978 році).

Наприкінці XVII сторіччя ззовні фортеці зводять могутні камінні контрфорси, що сягають третього поверху палацу. До цього спричинилися тріщини від розпору склепінь та тиску забутування на стіни; дали тріщини і кам'яні склепіння палацу, тому в XVII-XVIII сторіччях їх скрізь замінили цегляними.

Для захисту фортечних мурів і палацу від гарматних ядер ззовні під ними створюють так звані талуси - земляні насипи заввишки 4-5 метрів» (Лопушинська 1996).

І хоча ці припущення, висловлені дослідницею ще в 1996 р., не у всьому відповідають результатам наступних історичних, архітектурних та археологічних досліджень, проведених з 2000 року, проте тенденції розвитку фортифікацій були вказані вірно.

Публікацією в 2009 р. Миколою Крикуном «Інвентаря Меджибізької волості 1717 р.» у науковий обіг було введено опис містечка Меджибіж та фортеці, який дає можливість більш точно реконструювати план розміщення будівель всередині укріплення: «Замок Меджибізький. Той у розвилці на самому краю мису між Бугом і Божком, навкруги муром обведений, із трьома баштами мурованими і з двома малими земляними шанцями для гармат. У ньому два проходи і одна брама. По одній стороні праворуч стайня мурована накрита [дахом], двері до неї подвійні на бігунах, у ній ясла вздовж і жолоби заглиблені подвійні. На верху того муру до тої стайні примикають подвійні дерев'яні парпети для оборони. Біля самої брами дерев'яна кордегардія. Ідучи ж праворуч, на терені при другій стіні нема ніякої будівлі, тільки на верху муру паркани, накриті широким дахом, який спущений до замку [замкового подвір'я] на стовпах, під ним можна щось сховати. Далі покої на два боки усі відремонтовані, тільки в кути при столовій ізбі [ідальні] не вистачає одинадцять вікон [віконних шибок] і печі. По третій стороні замку до муру прибудований великий дерев'яний шпихлер. На цій стіні як і навпроти на

верху такий самий паркан під дахом. Нарешті у третім куті потужна башта, стіни заново відбудовані, ще не накрита [дахом]. Від неї біля четвертої стіни біля муру велика кухня з пекарнею. Посеред замку мурований костюл під гонтами [гонтовою покривлею], а в різних місцях за костюлом кілька халупок солдатських. Недалеко від того костюлу праворуч є склеп заглиблений в землю мурований [склепінчастий підвал], над цим склепом зверху стоїть дерев'яний будинок, у котрому дві ізби [житлові приміщення], одна комора з сіньми. У середній округлій башті є мурований колодязь, а в бічних склепах внизу друга дерев'яна криниця. Біля того замку є огорожене з трьох боків дубовими палями місце, де з одної сторони є шопи [сарай] для обори і стада під час небезпеки» (Тарковський 2015).

Опис 1717 р. зафіксував як кам'яні, так і дерев'яні будівлі Меджибізької фортеці. На подвір'ї дерев'яними були:

- біля самої брами дерев'яна кордегардія – на цьому місці знаходиться сучасний мурований адміністративний корпус (Будинок коменданта);
- великий дерев'яний шпихлер при північно-східній стіні (не зберігся);
- дерев'яний будинок, у котрому дві ізби – на південь від церкви, не зберігся, досліджено лише склеп, який був під цим будинком, датується, за попередніми археологічними розвідками, XVII ст.

Не простежуються з цих описів так звані «турецькі» перебудови, на які посилаються пізніші автори у XIX – XX ст.

Більше детальної інформації очікується від Інвентарів Меджибізького ключа наступного періоду, коли Меджибожем володіли князі Чарторійські (Inwentarz 2016). Робота з перекладу та інтерпретації цих архівних джерел триває.

Інформативним джерелом є «Планъ замку и форштату местечка Меджибожа сочинен мая 9 дня 1769 года», на якому зображено фортецю та надано перетин фортифікації містечка. Окрім будівель всередині фортеці ми дізнаємось і про зовнішні укріплення – «батарея на которой вместо амбразур поставлены туры».

Археологічні дослідження, проведені всередині палацу, надають можливість стверджувати, що не були повністю забутовані землею перші яруси Лицарської й Офіцерської веж,

*«Плань замку и форштату местечка Меджибожа
сочинен мая 9 дня 1769 года» (фрагмент)*

східного й основного корпусів палацу, засипані барбакан і долішні яруси надбрамної вежі.

Значних змін фортеця зазнала в ХІХ ст. Це були і перебудови приміщень фортеці, і будівництво нових. За останнім розподілом Польщі 1793 р. Меджибізький ключ було конфісковано, але 1795 р. імператриця Катерина ІІ повернула його сином Чарторийського Адаму і Костянтину. 1819 року князь Адам Чарторийський передав замок для влаштування повітової школи Летичівського повіту. Під навчальні потреби перебудовують палац та будують конвікти – приміщення для навчання та проживання учнів і викладачів. Саме тоді з'являються прибудови до північно-східного та північно-західного мурів та, можливо, «Будинок коменданта».

В 1831 р., коли всі маєтки Чарторийських були конфісковані за участь їх господарів у повстанні, школу реформували.

Замість неї від 1838 р. у приміщеннях фортеці перебувало повітове дворянське училище, згодом теж ліквідоване. У квітні 1844 р. фортецю було передано до відомства військового поселення 4-го округу Київської і Подільської губернії. Сам Меджибіж став військовим поселенням, яке існувало тут до 1861 р., у місті розміщались Окружне управління військових поселень. Із тих пір Меджибізька фортеця вважалась царським палацом, який відвідувався російськими імператорами під час військових маневрів.

В 1880 р. на замковому подвір'ї влаштували сквер (Орановський 2010). «С внутренней стороны к стенам [замка] примыкают постройки-флигеля, в которых в настоящее время помещаются квартиры высших местных военных властей, офицерское собрание и т. п.»... «Замок обнесен высокими стенами и башнями, находящимися в прекрасном состоянии благодаря поддерживаемой в исправности военным ведомством штукатурке» (Сецинский 1901).

Можливо саме на цей час припадає перебудова мосту з брамою – замурування 4-х метрового проїму між мостом та брамою, який раніше накривався підйомним мостом, та й розширення самої в'їзної брами. Сліди цього проїму ми бачимо на плані фортеці першої половини ХІХ ст.

З 1896 по 1914 рік у фортеці розміщувався штаб 36 Охтирського драгунського (з 1907 р. 12 Охтирського гусарського) полку.

Із січня 1945 р. на терені замку запрацював Меджибізький маслозавод Кам'янець-Подільського тресту маслопрому .

Реставраційні роботи в замку почалися в 1964 р. У березні 1971 р. у відреставрованих приміщеннях було створено краєзнавчу експозицію, а через три роки відкритий художній відділ, де виставлено твори сучасних українських художників. У травні 1980 р. прийнято рішення про створення у фортеці художнього музею з показом історії Меджибожа та його замку .

Фортеця внесена до Державного реєстру національного культурного надбання України під № 764. Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 27.12.2001 р. за №1759 на базі комплексу пам'яток замку в смт Меджибіж створений державний історико-культурний заповідник «Межибіж».

БІБЛІОГРАФІЯ:

Білецька, О. В. 2009. Меджибіж та Меджибізький повіт Подільської землі наприкінці XIV – XV ст. [в:] Науковий вісник «Межибіж»: Матеріали Другої науково-красознавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» 1 '2009. Меджибіж-Хмельницький, с. 34-40.

Бондар, С. 2012. Меджибізька фортеця: з історії археологічних досліджень [в:] Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 1'2012. Хмельницький, с. 15-21.

Бондарчук, В. Г. 1931. Фавна солодководних покладів м. Меджибожа [в:] Збірник пам'яті П. А. Тутковського. Ч. 2. Київ, с. 105-119.

Візнюк, В. 2011. Археологічні дослідження на території Меджибізької фортеці на початку XXI століття [в:] «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я». Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець Подільського державного історичного музею-заповідника [редкол.: В. С. Травінський (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», с. 81-84.

Винокур, І. С., Гуцал, А. Ф., Пеняк, С. І., Тимошук, Б. О., Якубовський, В. І. 1984. Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. Київ: Наукова думка.

Гваньїні, О. 2009. Хроніка Європейської Сарматії. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», с. 146.

Гульдман, В. 1901. Памятники старины в Подолии. Каменец-Подольский : Типография Подольского губернского правления, с. 56, 98, 106, 118, 148, 149, 153, 155, 160-164, 168, 178, 180, 192, 193, 202, 244, 267, 311, 338, 374.

Гуцал, А. Ф., Якубовський, В. І., Михальчишин, І. М. 2011. Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник. Чернівці : РВК "Деснянська правда".

Демидко, С. Ю. 2001. Меджибізький археологічний мікрорегіон [в:] Літопис Хмельниччини: Краєзн. зб. Хмельницький, с. 18-21.

Демидко, С. Ю. 2004. Меджибізький археологічний мікрорегіон (звод пам'яток) [в:] Літопис Хмельниччини: Краєзн. зб. Хмельницький, с. 62-73.

Демидко, С. Ю. 2013. Меджибізький археологічний мікрорегіон (звод пам'яток) [в:] Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 2'2013. Хмельницький, с. 62-73 (402 с.).

Демидко, С. Ю. 1995. Отчет об исследованиях Хмельницкой охранной археологической экспедиции в 1995 году. Науковий архів ІА НАНУ, 1995/89.

Демидко, С. Ю. 1999. Звіт про результати польових досліджень Хмельницької охоронної археологічної експедиції у 1999 р. Науковий архів ІА НАНУ, 1999 (у друці).

Западенко І., 2018. Польські джерела до питання про власність на Меджибіж у I половині XVI ст. [в:] Хмельницькі красознавчі студії: науково-красознавчий збірник, Вип. 16. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М. с. 96-100.

Крикун, М. 2009. Інвентар Меджибізької волості 1717 року. Львів : Наукове Товариство ім. Шевченка.

Ласкаревъ, В. Д. 1914. Геологическія изслѣдованія въ Юго-Западной Россіи (17-й листъ Общей Геологической карты Европейской Россіи). Труды Геологического комитета, новая серия, вып. 77. Петроград: Тип. М. М. Стасюлевича, 710 с.

Літопис руський за Іпатським списком. 1990. Давньоруські та давні українські літописи. пер. Л. Махновець; [відп. ред. О. В. Мишанич]. Київ: Дніпро, 590, [1] с., [3] арк. іл. : іл.

Лопушинская, Е. 1978. Реконструкция Золотых ворот в Киеве [в:] Строительство и архитектура, 11, с. 33-37.

Лопушинская, Е. 1983. Новый облик древнего памятника [в:] Строительство и архитектура, 3, с. 22-24.

Лопушинська, Є. І. 1996. Меджибізька фортеця [в:] Пам'ятки України, 3-4, с. 42-47.

Матвійшин, Я. 2004. Живописні плани трьох українських замків – фортець з XVII ст. (Бара, Меджибожа, Чигирин) у Дипломатичному архіві Міністерства закордонних справ Франції [в:] Історичне картознавство України: Збірник наукових праць. Львів: Львівське відд. Ін-ту укр. археології та джерелознавства ім. М. Грушевського НАНУ, с. 195-200.

Молчановский, Н. В. 1885. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года (преимущественно по летописям). Киев, Тип. Императ. Ун-та св. Владимира. 424 с.

Моця, Б., Толкачов, Ю. 2006. Меджибіж: твердиня над Бугом [в:] Охорона культурної спадщини Київської області. Проблеми, матеріали, дослідження. Збірник наукових праць. Київ, с. 145-156.

Овчинников, Е., Погорілець, О. 2011. Дослідження Меджибізької трипільської експедиції [в:] «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я». Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / [редкол.: В. С. Травінський (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», с. 6-11.

Орановський, А. К. 2010. Исторический очерк местечка Меджибожа (изъ посмертныхъ записокъ Генерала Орановскаго). [Передмов. і упорядн. В.Г. Візнюк, О.Г. Погорілець, А.М. Трембіцький.] – 3-є вид. - Хмельницький, с. 13.

Б. а. 1986. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях памятника архитектуры XVI в. – замка в пгт Меджибож Хмельницкой обл. в 1986 г. Киев. Архив ДІКЗ «Межибіж».

Б. а. 1988. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях памятника архитектуры XVI в. – замка в пгт Меджибож Хмельницкой обл. в 1988 г. Киев. Архив ДІКЗ «Межибіж».

Б. а. 1989. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях памятника архитектуры XVI в. Крепость-музей в пгт Меджибож, Хмельницкой обл. Комплексные научные изыскания 1989 г. Киев. Архив ДІКЗ «Межибіж».

Петров, Н. И., 1891. Подолия. Историческое описание: с одной хромолитографией, 2-мя фототипиями, 46-ю гравюрами и 2-мя картами. Том XXXI. Изд. П. Н. Батюшков. Санкт-Петербург: Тип. Т-ва «Обществ. Польза».

Пінчак, М., Погорілець, О., Стопенчук, С., Толкачов, Ю. 2000. Попередні результати археологічних досліджень території Меджибізької фортеці [в:] Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, с. 130-134.

Пінчак, М. В., Погорілець, О. Г. 2006. Дещо про ситуацію на південно-східному порубіжі Поділля в XVI столітті [в:] Матеріали наукової конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України». Хмельницький; Кам'янець-Подільський: Оіом, с. 270-276.

Пічкур, Є. 2012. Кам'яний інвентар Трипільської пам'ятки Русанівці [в:] Науковий вісник «Межибіж»: Матеріали Шостої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» 1 '2012. Меджибіж-Хмельницький: ПП Мельник А. А., с. 276-284.

Погорілець, О. Г., Стопенчук, С. М. 2001. Про початок систематичного дослідження замчища «Ракочі», розташованого поблизу смт. Меджибожа Летичівського р-ну Хмельницької обл. [в:] Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні, Випуск 10, с. 48-53;

Погорілець, О. Г., Стопенчук, С. М. 2002. Дослідження залишків укріплення

періоду пізнього середньовіччя поблизу смт. Меджибіж Летичівського р-ну Хмельницької обл. АВУ 2000-2001 рр. Київ: ІА НАНУ, с. 35-56.

Погорілець, О. Г., Стопенчук, С. М. 2002. Дослідження залишків укріплення періоду пізнього середньовіччя поблизу смт. Меджибіж Летичівського р-ну Хмельницької обл. [в:] Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні, Випуск 11, с. 24-28.

Погорілець, О. Г. 2003. Нумізматична збірка з досліджень пізньосередньовічного укріплення «Замок Ракочі» [в:] Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні, Випуск 12, с. 28-31.

Погорілець, О. Г. 2004. Свинцовая западноевропейская товарная пломба с геральдическим изображением из раскопок замчища XVI века «Замок Ракочи», находящегося вблизи пгт. Меджибож Летичевского района Хмельницкой области (Украина) [в:] Гербовед, 72, с. 28-31.

Погорілець, О. Г., Стопенчук, С. М. 2007. Роль замків Верхнього Побужжя у європейському торговому сполученні пізнього середньовіччя [в:] Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні, Випуск 16, с. 87-90.

Погорілець, О., Панікарський, А. 2012. Знахідки доби раннього середньовіччя з околиць Меджибожа Науковий вісник «Межибіж»: Матеріали Шостої науково-кразнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» 1 '2012 [в:] Меджибіж-Хмельницький: ПП Мельник А. А., с. 285-291.

Погорілець, О. 2011. Ягодзінський Михайло Йосипович – історик, археолог, музейник [в:] Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори 2006», с. 144-147.

Погорілець, О. 2012. М. Й. Ягодзінський – археологічна спадщина [в:] Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 1'2012. Хмельницький, с. 110-116.

Про впорядкування справи обліку та охорони пам'ятників архітектури на території Української РСР: Постанова Ради Міністрів УРСР від 24.08.1963 р. № 970 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/970-63-%D0%BF#Text>

Про Державний історико-культурний заповідник «Межибіж»: Постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2001р. № 1759. Офіц. вісн. України. 2001, № 52, с. 127.

Проектное задание. 1957. Архів ДІКЗ «Межибіж».

Пясецкий, В. К. 2001. Среднеашельское местонахождение Меджибож Vita Antiqua. Київ: Стилос, 3-4, с. 132-134.

Пясецкий, В. К. 2004. Каталог древних поселений, стоянок и местонахождений. Хмельницкая область [в:] Літопис Хмельниччини. Хмельницький, с. 101-110.

Пясецкий, В. 2013. Спогади про минуле [в:] Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 2'2013. Хмельницький, с. 239-246.

Рековец, Л. И. 2001. Меджибож – местонахождение терриофауны и многослойная палеолитическая стоянка человека в Украине [в:] Вестник зоологии. 35(6), с. 39-44.

Сіцінський, Ю. 1994. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII (Історико-археологічні нариси). Репринтне видання. Кам'янець-Подільський, 96 с.

Степанчук, В. М., Рижов, С. М., Погорілець, О. Г. 2012. Меджибіж: нижньопалеолітична пам'ятка на схід від Карпат [в:] Археологія, 4, с. 5-13.

Стопенчук, С., Демидко, С., Погорілець, О. 2002. Звіт про археологічні дослідження замчища «Ракочі» (проміжний). Т. 2. Хмельницький. Архів ДІКЗ «Межибіж».

Стопенчук, С., Демидко, С., Погорілець, О. 2003. Звіт про науково-дослідну роботу «Проведення археологічних досліджень на замчищі XVI століття в уроч. «Ракочі» (проміжний). Т. 3. Хмельницький. Архів ДІКЗ «Межибіж».

Стрийковський, М. 2011. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї

Руси. Львів : НТШ, с. 482, 727, 861-862, 909, 911.

Тарковський С. О., Бояркін В. Є., Перунова Н. В. 2015. Реставрація палацу XVI ст. (пам'ятка архітектури національного значення охор. № 764/1 з пристосуванням під музей в смт Меджибіж Летичівського району Хмельницької області. Проект. Том 2.1. Історико-архівні та бібліографічні дослідження (історична довідка). 3/10.09.15 – ІД. Київ.

Толкачов, Ю. І. 2006. Археологічні дослідження в смт Меджибіж у 2003-2004 рр. [в:] Археологічні дослідження в Україні 2004-2005рр. Київ: ІА НАНУ; Запоріжжя: Дике Поле, с. 49-52.

Толкачов, Ю., Крамарова, С. 2011. Середньовічний могильник у Меджибізькій фортеці [в:] Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», с. 74 – 81.

Сецинский, Е. (ред.) 1901. Приходы и церкви Подольской епархии. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. 9. Каменец-Подольский: Тип. С. П. Киржацкого, с. 541.

Софонович, Ф. 1992. Хроніка з літописів стародавніх. Київ : Наукова думка, с. 177-178.
Цяук, В. 1996. Комплекс фортеці у Меджибожі Хмельницької області [в:] 3 історії української реставрації. Київ: Українознавство, с. 134-139, 7 іл.

Щавелева Н. И., 2004. Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша (книги I-VI): Текст, перевод, комментарий. Москва: Памятники исторической мысли, 496 с.

Ягодзінський Михайло Йосипович (1923-2008): історик, археолог, музейник. Упорядник А. М. Трембіцький. Передмова О. Г. Погорілець. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2011. 128 с.

Якубовський, В. І. 1975. Звіт слов'яно-руської археологічної експедиції Хмельницького обласного краєзнавчого музею на території Хмельницької області у 1975 році Київ: НА ІА НАНУ, с. 3.

Якубовський, В. І. 1982. Археологічна розвідка басейну р. Бужок на Хмельниччині. Археологія, 13. Київ, с. 103-107.

Б. а. 1772. Mapa sporów granicznych w gruntach między dobrami dziedzicznymi, wsią Hołowczyńce zwaną do klucza Międzyborskiego [...] y wsią Horbasowem starostwa Latyczowskiego [...] Archiwum Główne Akt Dawnych. 1/405/0/-/500 – 17.

Inwentarz rękopisów Biblioteki XX Czartoryskich w Krakowie. Sygn. 6000-13522. 2016. Kraków.

Kurtyka, Janusz 2007. Repertorium Podolskie. Dokumenty do 1430 r. [в:] Rocznik Przemyski, Tom XL, zeszyt 4.

Matricularum Regni Poloniae Summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur, contexuit indicesque adiecit Teodorus Wierzbowski. - Pars IV. Sigismundi I regis tempora complectens (1507-1548). Volumen 3-um. Acta vicecancellariorum 1533-1548. - Varsoviae, MCMXV. – II+440 p.

Rekovets, L., Chepalyga, A., Povodyrenko, V. 2007. Geology and mammalian fauna of the Middle Pleistocene site Medzhybozh, Ukraine. Quaternary International, 160, p. 70-80.

Strykowski, M. 1978. O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemoidzkiego, i ruskiego...Warszawa. – s. 451-452.

ПАЛАЦ У МЕДЖИБОЖІ І ЗАМОК В БЕТЛАНОВЦАХ: ВІДМІННОСТІ В МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ

*Олег Погорілець,
Ігор Западенко*

Типологічна подібність та спільність архітектурних деталей між палацом Сенявських у Меджибізькій фортеці і замком Турзонів у с. Бетлановце (історичний регіон Спиш, Словаччина) відзначалася зарубіжними дослідниками (див., напр., Kotończy G., 1936) ще у першій половині ХХ ст. У вітчизняних публікаціях ця очевидна паралель не проводилася до 2015 р., тобто до початку багатопланових дослідницьких та проектно-реставраційних робіт у палаці Сенявських. Вже у перших публікаціях сучасного дослідницького етапу наголошувалося на вірогідній спорідненості цих двох пам'яток та було поставлено низку питань щодо чинників їхнього зв'язку. В подальшому наголошено, що і палац Сенявських, і замок Турзонів за стилістичними ознаками є представниками досить специфічного кола будівель періоду ренесансу, яке до того ж має виражену локалізацію у Східній Європі на південь від Татр, з окремими цікавими винятками. Проте, саме подібність між палацом Сенявських і замком Турзонів є найбільш вираженою. Це спонукає до якомога детальнішого порівняльного аналізу обох пам'яток у історичному, архітектурному, мистецькому та інших напрямках.

Найновіше дослідження (Janovská M., Gibalová L., Neupauer J., 2019) замку в Бетлановцях здійснювалося у 2019-2020 р. колективом під керівництвом інженера-архітектора Магдалени Яновскої (Štúdio J+J, м. Левоча, Словаччина). Архітектурне бюро Štúdio J+J є недержавною сертифікованою проектною організацією з досвідом виконання державних замовлень на проектуван-

Рис. 1. Замок родини Турзо у с. Бетлановце, Словаччина. Фото 2020 р.

ння реставраційних робіт для пам'яток історії і архітектури - таких, як найбільший ренесансний замок Словаччини Спишський град, Любовнянський град та ін.

У січні-лютому 2020 р. групою науковців Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» на запрошення словацьких колег було здійснено робочу поїздку до Словаччини з метою спільного обговорення висновків досліджень обох пам'яток, обміну результатами, досвідом, методологією роботи. Дослідники спільно здійснили натурні огляди і фотофіксацію не тільки замку в Бетлановцях, а й костелів у Ямніку та Спишському Гргові, а також окремих об'єктів Спишського града та унікального комплексу Спишської Капітули.

Одним з підсумків обміну досвідом є порівняння методів, які застосовувалися для дослідження палацу Сенявських і замку Турзонів. Між ними існують істотні відмінності, які обумовлені як різним станом збереження пам'яток, так і відмінностями у науково-технічних можливостях обох сторін.

Для хронологічного дослідження будівельної еволюції замку в Бетлановцях широко застосовувався метод дендрохронології. Це стало можливим через порівняно значну кількість дерев'яних елементів різних часів, які збереглися в мурованих конструкціях замку Турзонів. До аналізу було відібрано 18 та-

*Рис. 2.
Огляд та фотофіксація зубців і
наріжних ваз аттика замку у с.
Бетлановце. Видляд з покрівлі.
Дослідження виконують інженер-
архітектор Магдалена Яновска
(Словаччина) і директор ДІКЗ
«Межибіж» археолог Олег
Погорілець (Україна)*

ких зразків.

Дендрохронологічний аналіз виконувався лабораторією DendroLab Brno (Чехія). Методика, яку застосовує лабораторія, дає високу точність датування. Так, за висновком дендрохронологічної експертизи, конструкції покрівлі замку виготовлено з дерев, які зрізано у 1940-1942 рр., серед них трапляються балки вторинного вжитку з ялин, які зрізано у 1855-1856 рр. Залишки більш давньої покрівлі, які збереглися в аттику, були виготовлені з ялини та модрини, які зрізано у 1566-1568 рр. Аналіз залишків риштувань, що залишилися у фасаді, свідчить, що вони виготовлені з модрин, які зрізано у 1557-1561 рр. Балки стелі другого поверху виготовлені з модрин, які зрізано у 1732-1733 рр. Ці результати корелюються з даними інших джерел про перебудови, ремонт, реставрацію замку Турзонів.

Застосувати цю методику до об'єктів Меджибізької фортеці і, зокрема, до палацу Сенявських неможливо. Основною для дендрохронологічного датування є порівняння відібраних зразків дерев'яних конструкцій з досліджуваної пам'ятки з наявною базою вже досліджених і

*Рис. 3.
Фасад замку у с. Бетлановце:
фрагмент дерев'яного
риштування, з якого відібрано
фрагмент для дендрохронологі-
чного аналізу*
заснала

виявити можливо, однак, вони самі можуть увійти до дендрохронологічної бази в якості зразків, якщо тільки їх вдасться надійно датувати іншими методами.

Під час останнього дослідження замку в Бетлановцях виконувалися пошарові зондажі покриття стін, з виявленням різниці у розчинах та пігментах. Для палацу Сенявських подібне дослідження не виконувалося через значну деструкцію тиньку на більшості поверхонь. Проте, у окремих заглибленнях зовнішніх стін (зокрема, у стрічастих псевдоготичних закінченнях вікон Круглої вежі і флігеля та у заглибленнях двох наріжних ваз палацу) збереглися фрагменти набілів, які більш чи менш придатні для аналізу.

Однак, під час дослідження замку в Бетлановцях не робилися розкриття тиньку до основного матеріалу стін, хоча б у деяких місцях, де потенційно могли б локалізуватися залишки відсутніх нині первинних конструкцій (якщо такі у замку Турзонів були). А саме цей метод надав можливість науковцям ДІКЗ «Межибіж» надійно виявити сліди нині відсутньої аркадної галереї - дуги примикання мурованих склепінь та декоративні

надійно датованих зразків деревини. Маркерами для порівняння слугують особливості, які сформувалися впродовж років росту дерева у певній географічній та кліматичній зоні. Лабораторія DendroLab Brno володіє такою базою зразків, однак, вона географічно охоплює територію Чехії, Словаччини і Закарпаття. Для більшої частини України на схід від Карпат така база дендрохронологічних зразків відсутня. Певну кількість збережених дерев'яних будівельних елементів, попри всі руйнування, яких Меджибізька фортеця, тут

Рис. 4. Інтер'єр сіней замку у с. Бетлановце. Фото 2020 р.

консолі на рівні другого поверху, з'ясувати первинне положення кількох віконних прорізів та, вірогідно, одвірків з галереї до покоїв.

У ході дослідження замку в Бетлановцях не проводились систематичні археологічні розвідки. Епізодичні археологічні дослідження здійснювалися у 2018 р. і дали у підсумку лише уточнення меж прибудов XIX ст. Натомість, археологічні дослідження палацу Сенявських у Меджибожі та прилеглої до нього території мають тривалу тяглість від досліджень Олександра Авагяна (1980-ті рр.) і шурфів проектної групи під керівництвом Євгенії Лопушинської та розвідок Юрія Толкачова (1990-ті рр.) до сучасних систематичних досліджень, які тривають від 2015 р. по цей час (Ветров, 2016). Археологічними методами у сезонах 2015-2016 рр. досліджено підземну частину палацу Сенявських, з 2017 по 2020 р. у поле археологічних досліджень увійшли навколишня територія та підземні частини будівель, які прилягають до палацу. Розкопи сягають від 2- до 15-метрової глибини нижче рівня сучасної денної поверхні. Результатом археологічного вивчення палацу в Меджибожі є стратиграфічні дані, артефакти різних часів еволюції палацу, фрагменти кам'яних різьблених архітектурних деталей періоду Ренесансу

тощо. Виявлено фундаментну частину аркадної галереї (вірогідно, XVI ст.) вздовж фасаду палацу та інші архітектурні елементи, призначення і будову яких належить вивчити надалі. Археологічні дослідження палацу Сенявських тривають.

Труднощі для дослідження палацу в Бетлановцях становить відсутність іконографічних матеріалів, які б фіксували вигляд пам'ятки раніше початку XX ст. Існує архівне креслення проєкцій та розрізів палацу, яке датується початком XX ст., окремі світлини 1910-х, 1930-40-х та пізніших років, візуальні матеріали реставрації 1950-60-х рр. Серед них є нечисленні фотознімки архітектурних інтер'єрів - переважно, з ознаками руйнування та перебудов. Однак, ці світлини дають чимало інформації щодо розташування, конструкції та оформлення опалювальних приладів, оригінального обрамлення дверей та вікон. Особливості перетину склепінь першого поверху з порталом та віконними пройомами вказують, які частини зазнали змін та перенесень під час пізніших перепланувань. Зокрема, стає очевидним, що схорова клітина для підйому з першого поверху на другий є не автентичною, а перебудованою у порівняно пізній період.

Комплекс споруд Меджибізької фортеці має дещо триваліше портфоліо іконографії, найбільш раннє зображення в якому датується 1843 роком (Przyjaciół Ludu, 1843). Проблемою є те, що зображення XIX ст. є рисунками, акварелями та зробленими з них гравюрами і літографіями, тобто вони фіксують реальність із значним ступенем суб'єктивізму художника, містять похибки у пропорціях та деталях. Окрім того, абсолютна більшість наявних рисунків і світлин показують Меджибізьку фортецю ззовні, і палац як її складова частина постає на них лише у вигляді зубчастого аттика, наріжних ваз та віконних прорізів у Південному мурі. Інформативних зображень інтер'єрів палацу немає. Іконографії XVIII і попередніх століть не знайдено.

Світлини 1950-60-х рр. зафіксували послідовну руйнацію Меджибізької фортеці і, зокрема, палацу: обвалення покрівель, перекриттів і фрагментів стін, втрату архітектурних деталей. Натомість, замок у Бетлановцях у XX ст. мав серію ремонтів, утилітарних перебудов та реставрацію. Внаслідок цих втручань було змінено деталі аттика порівняно з автентичними. Зокрема, наявність симетричних та однакових наріжних ваз є наслідком довільного трактування під час відновлення частково втрачених

деталей під час реставрації 1942-1944 рр. Порівняння замку в Бетлановцях з палацом у Меджибожі і подальший аналіз фотозображень засвідчив: наріжні вази замку в Бетлановцях теж були відмінними між собою. Це доводять особливості їхніх фрагментів на давніх фото, які вдалося виявити українським дослідникам під час поїздки до Словаччини.

На цей час згадане вище історико-архітектурне та історико-мистецьке дослідження замку в Бетлановцях закінчене, його результати опубліковано у звіті (Janovská, 2019). Словацькими дослідниками для його підготовки використано широке коло джерел та публікацій, у тому числі дослідження науковців Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» та їхніх колег, які займаються тематикою пам'яток Меджибожа (Акмен, 2018; Западенко, 2018; Западенко, 2019; Погорілець, 2018).

Активні дослідження палацу Сенявських, які пов'язані з реставрацією цієї пам'ятки та інших складових частин комплексу Меджибізької фортеці, натомість, продовжуються. У сезоні 2020 р. та в подальшому для їх здійснення застосовуються фотографічні матеріали, дані натурних оглядів та вимірів замку в Бетлановцях, а також наукова інформація, яку люб'язно надали словацькі колеги. Окрім дослідницької документації до замку в Бетлановцях, ними надано публікації про дослідження Спишського града (Terra Scerusiensis, 2009; Janovská, 2010), ренесансного костелу св. Мартина у Спишській капітулі (Janovská, Olejník, 2017) та інші матеріали про пам'ятки історії і архітектури, які можуть бути застосовані для вивчення Меджибізької фортеці.

Рис. 5.
Один з міжкімнатних порталів замку у с. Бетлановце

БІБЛІОГРАФІЯ:

1843. Zamek w Międzyborzu. Przyjacieli Ludu, R.10, nr 20.

2009. Terra Scepusiensis - Terra Christiana 1209-2009 : Spišský hrad, Spišská Kapitula dve centrá v dejinách Spiša. Levoča : Slovenské národné múzeum-Spišské múzeum Levoča Spišské Podhradie : Rímskokatolícka cirkev Biskupstvo Spišské Podhradie. ISBN 978-80-85167-41-2.

Janovská M., Homza M., Novotná M., Olejník V., Stejskal M., 2010. Obytno – obranné veže a opevnenie spodného nádvorja Spišského hradu ako súčasť budovania fortifikácií po mongolskom vpáde v 2. polovici 13. a začiatkom 14. storočia v kontexte pôvodných území Uhorska (Slovensko, Slavónsko/Chorvátsko, Sedmohradsko/Rumunsko, Maďarsko). I-II. Textová časť. Levoča: Štúdio J+J.

Janovská M., Gibalová L., Neupauer J., 2019. Architektonicko-historický a umelecko-historický výskum. Thurzovský kaštieľ s areálom, č. ÚZPF 617/1, Betlanovce č. 31. I. Textová časť. Levoča: Štúdio J+J.

Janovská M., Homza M., Novotná M., Olejník V., Stejskal M., Uharčeková Pavúková D., 2015. Spišský hrad. Levoča : SNM-Spišské múzeum v Levoči. ISBN 978-80-8060-369-4.

Janovská M., Olejník V., 2017. Katedrála sv. Martina v Spišskej Kapitule. Spišské Podhradie : Rímskokatolícka cirkev Biskupstvo Spišské Podhradie, Spišská Kapitula. ISBN 978-80-971341-5-0.

Komoróczy G., 1936. O węgierskich pamiątkach na ziemi Polskiej. W: Polska i Węgry : stosunki polsko-węgierskie w historii, kulturze i gospodarstwie. Warszawa ; Budapest : Wydaw. Henryk Forbát, (Budapest : Druk. Athenaeum). s. 193–195.

Ветров В., 2016. Археологічні дослідження підземного ярусу палацу Меджибізької фортеці. Науковий вісник «Межибіж», №1, с. 47–53. ISSN 2519-2612.

Акмен І., Гладких А., Косован М., Куценко Т. 2018. «Замкова корона» ренесансного палацу в Меджибожі. В: Палац Сенявських – Чарторийських в Меджибожі. Історико-архітектурні дослідження та реставрація. 2018 рік. Житомир: Вид. О. О. Євенок. с. 31-42. ISBN 978-617-7703-11-1.

Западенко І., 2018. Палац Сенявських-Чарторийських у Меджибожі і замок Турзо в Бетлановцях: спільна типологія та історичні паралелі. В: Палац Сенявських – Чарторийських в Меджибожі. Історико-архітектурні дослідження та реставрація. 2018 рік. Житомир: Вид. О. О. Євенок. с. 43-52. ISBN 978-617-7703-11-1.

Западенко І., 2019. До реконструкції палацу Сенявських у Меджибожі станом на XVI століття. Current issues in research, conservation and restoration of historic fortifications. Collection of Scholarly articles. Number 11. Edited by Zygmunt Gardziński and Mykola Bevez. Chełm ; Lviv: The State School of Higher Education in Chełm ; Lviv Polytechnic National University. s. 272–288. ISSN 2544-6517.

Погорілець О., 2018. Палац замку XVI ст. в смт Меджибіж Летичівського району Хмельницької області. Пам'ятка архітектури національного значення охор. №764/1. Історико-архівні та бібліографічні дослідження. В: Палац Сенявських – Чарторийських в Меджибожі. Історико-архітектурні дослідження та реставрація. 2018 рік. Житомир: Вид. О. О. Євенок. с. 5-30. ISBN 978-617-7703-11-1.

ПІВДЕННИЙ МУР МЕДЖИБІЗЬКОЇ ФОРТЕЦІ: ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА КОНЦЕПЦІЯ РЕСТАВРАЦІЇ

Тетяна Філіпова

Південний мур – єдина частина фортеці, що не має прибудов, повністю відкрита до внутрішнього двору, тому є найбільш цікавим елементом для експозиції фортифікаційних змін, що відбулися протягом існування фортеці.

Для прийняття поміркованих рішень з питань реставрації та пристосування муру під експозиційний об'єкт були виконані наукові дослідження, а саме:

- архітектурні;
- хіміко-технологічні;
- інженерно-конструкторські;
- інженерно-геологічні;
- археологічні;
- історико-архівні.

В результаті зазначених досліджень отримано наступні дані.

Мур починається від південної круглої вежі, тягнеться вздовж берега річки Південний Буг та завершується на західному зрізаному куті. Довжина муру становить 78,5 м, висота зі сторони двору – від 9 до 11 м, з зовнішньої сторони – до 14 м. Товщина стіни від 2 метрів в нижній частині до 80 см в верхній частині.

Лінія закладання фундаментів хвиляста, що свідчить про те, що мур закладали за існуючим рельєфом. Археологічні дослідження свідчать про те, що мур закладали в рів, з подальшою підсіпкою – валом з внутрішньої сторони.

Паралельно мурові зі сторони двору на відстані 4-4,2 м виявлено кам'яну підпірну стінку. За результатами археологічних досліджень нижній ряд бійниць був забутований та заси-

*Рис. 1. Вид на Меджибізьку фортецю з боку Південного муру.
Фото 2018 р.*

паний, засипка мала в собі залишки дерев'яних конструкцій. На сьогодні засипка між муром та підпірною стінкою частково збереглась, частково розчищена під час проведення попередніх археологічних досліджень. Між першою та другою бійницями першого рівня виявлено водозлив, який назовні замаскований контрфорсом. В кінці водогону зовні влаштовано дренажу засипку.

На сьогодні технічний стан муру незадовільний. Мають місце багато тріщин та значні ушкодження в муруванні стін та аттика викликані насамперед відсутністю захисного даху та організованого водовідводу.

Для виконання своєї оборонної функції мур має п'ять рядів бійниць. Бійниці першого ряду мають лучкове розкриття в бік двору та пряме прямокутне звуження з нахилом донизу назовні. Бійниці другого ряду розташовані в шаховому порядку від-

Рис. 2. Частина Південного муру з бійницями різних типів. Вигляд ззовні фортеці

носно першого ряду та мають два різновиду за формою. З 1-ї по 5-ту – бійниці прямокутні, прямі. Мають всередині перемичку та прямий прямокутний тунель з розширенням донизу. 6-та та 7-ма мають лучкове розкриття в сторону двору та прямокутне розкриття в боки та донизу. Бійниці 3, 4 та 5 рядів розташовані в верхній частині муру, що має товщину 80 см. Вони розташовані організованими групами з певним ритмом, що не пов'язаний з ритмом нижніх рядів, окрім групи, розташованої над центральною бійницею третього ряду. Група складається з чотирьох однакових бійниць з лучковим розкриттям в сторону двору та прямим прорізом назовні та однієї бійниці 4-го ряду прямокутної із двору та розкритої назовні. Усі бійниці влаштовано переважно для використання стрілецької зброї, в тому числі вогнепальної. Бійниці з 1 по 5 другого ряду мають сліди пізнішого пристосування під використання артилерією.

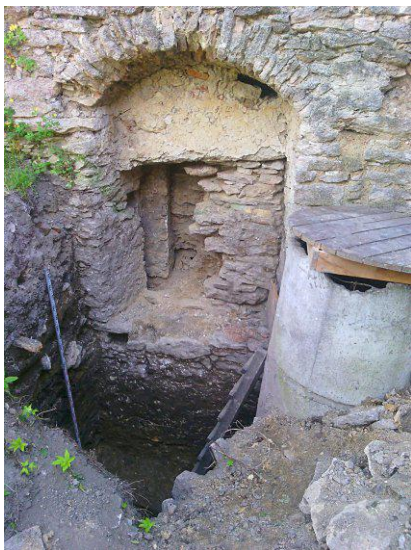
В західному куті муру на рівні бійниць першого ряду розташовано лучковий наскрізний назовні проріз. Проріз має двошарову закладку зовні. Проріз виконував функцію так званої «вилазки».

У східній частині муру на рівні бійниць другого ряду розташований аналогічний закладений на всю глибину проріз. Влаштування прорізу виконано пізніше, аніж зведено мур. Функціонально проріз також слугував як «вилазка».

У східній частині муру на рівні бійниць третього ряду розташовано наскрізний відкритий здвоєний проріз. Проріз має ознаки пізнього влаштування.

Кладка муру виконана з вапняку з епізодичним використанням цегли при кладці бійниць 3, 4 та 5-го рівня. Аттикові зубці виконані в цеглі.

Під бійницями 2-го рівня розташовані заведені в кладку залишки дерев'яних конструкцій. Ці конструкції відносно бійниць розташовані нерівномірно та мають ознаки пізнього влаштування.

Рис. 3. Арочний проріз у західній частині Південного муру

Зі сторони двору в західній частині муру на рівні між 1-м та 2-м рядом бійниць спостерігається зубчаста лінія закладок, яка простежується фрагментами й далі.

З зовнішньої сторони в східній частині муру на рівні верха бійниць спостерігається зубчаста лінія широких бойових зубців.

Аттикові зубці сучасні, виконані в цеглі. Стан незадовільний.

Проведені хіміко-технологічні дослідження кладочних розчинів виділили три стародавніх типи розчинів:

1-й – вапняно-піщаний розчин з вмістом оолітових вкраплень, використаний в муруванні фундаментів та стін на рівні бійниць 1 рівня зі сторони двору.

2-й – вапняно-піщано-глинистий розчин, використаний в муруванні фундаментів каретного корпусу та муруванні на нижньому рівні ззовні.

3-й – вапняно-піщаний розчин, що не має оолітових вкраплень, але має незначні вкраплення глини.

Усі зазначені відомості та результати досліджень попередніх років дозволяють зробити висновок, що зведення південного муру відбулося у декілька етапів, вірогідно, паралельно з удосконаленням збройної справи.

За сукупністю даних, історія фортифікаційних змін в архітектурі південного муру була наступною:

Первинний мур був викладений з вапняку на вапняно-піщаному розчині 1-го типу (з оолітовими вкрапленнями), викладений у рів за рельєфом, мав товщину від 1,2 м знизу до 1 м зверху, висотою ззовні 7-7,5 м та 3-3,5 з двору, мав бійниці нижнього бою для лучників та арбалетників, невисокі не бойові зубці на всю товщу, які слугували для фіксації дерев'яної навісної бойової галереї. На рівні поверхні двору того часу була влаштована «вилазка».

Саме така конструкція першою прийшла на зміну дерев'яним укріпленням і була розповсюджена і в Європі, і в північних регіонах Русі.

Коли для нападів почали використовувати вогняні стріли та першу вогнепальну стрілецьку зброю, навісні дерев'яні галереї перестали забезпечувати надійний захист, оскільки легко загорялися. Їх зазвичай скидали на голову штурмуючих, але тим самим залишались без повноцінного бойового ходу. Цей недолік було виправлено за рахунок прикладу з зовнішньої сторони, який був викладений на розчині 2-го типу – вапняно-піщано-глиняному. Глиняна складова робила розчин більш пластичним, що забезпечувало його легке проникнення в щілини існуючої кладки. Додатковим фіксатором прикладки слугували закладки існуючих зубців. На верхній частині муру були виконані бойові широкі зубці. Таким чином, мур отримав повно-

Рис. 4. Частина Південного муру, вигляд з подвір'я фортеці. Видно різницю між висотою муру до і після надбудови, зубчастий аттик та подвійний проєм настінного туалету. Мірало: фігура людини та 3-метрова нівелірна рейка

цінний метровий верхній бойовий хід, захищений кам'яними зубцями. Перший рівень бійниць було подовжено прямими тунелями з розворотом донизу. Така конструкція давала можливість стріляти не тільки по прямій, а й з нахилом, що особливо важливо при використанні вогнепальної зброї.

Поштовхом для заміни дерев'яних укріплень на кам'яні було також розповсюдження та розвиток металевих зброї. Адже дерев'яні конструкції легко руйнувались під градом каміння. Особливо небезпечним виявився штурм з використанням мортири, яка з'явилася на озброєнні наприкінці XV століття. Мортира могла запускати снаряди за нависною траєкторією, що дозволяло обстрілювати внутрішній двір замку. Саме це викликало необхідність у підвищенні мурів фортеці, що й було зроблено. Надбудова муру виконана з каменя на вапняно-піщя-

ному розчині 3 типу (без оолітових вкраплень, зі слідами глини). В розрізі надбудова має блискавкоподібну форму, починається над бійницями 1-го рівня, формує бійниці 2-го, потім зменшується до товщини 80 см та піднімається догори. Тримається за рахунок закладки зубців, які утворюють своєрідні «шипи». Невелика товщина верхньої частини муру свідчить про те, що артилерія при штурмі на той час ще не використовувалась, або була недостатньо далекобійною. Усі бійниці надбудови були розраховані на стрілецьку зброю. Галереї на той час були дерев'яними, приставними, зважаючи на значну висоту та ймовірно завершувались дахом.

Наступні фортифікаційні зміни пов'язані вже з використанням артилерії як під час оборони, так і під час штурму. Вірогідно, на той час були підстави остерігатись артилерійського обстрілу з протилежного берегу Бугу, тому виникла необхідність укріпити нижню частину муру. Це укріплення виконано за відпрацьованою у багатьох замках схемою: нижні бійниці забутовані, паралельно муру на відстані 4 м виконано кам'яну стінку, проміжок засипаний утрамбованим ґрунтом. Для запобігання розміщенню гармат нападників на острові (цей острівець ми бачимо на планах 1769 року), частину другого рівня бійниць реконструюють під встановлення гармат. Чому це не зроблено до кінця муру – невідомо, можливо, через існування при мурі стаєнь, які згадуються в інвентарі 1717 року. Оскільки «вилазка» виявляється під насипаним рівнем, роблять нову, на рівні бійниць 2-го рівня. Отже на цьому етапі мур зменшив свою висоту з боку подвір'я за рахунок підсипки, стала триярусною, отримала артилерійські амбразури на нижньому ярусі (2-му рівні) та двоярусні бойові ходи. Для підходу до нижнього ряду бійниць влаштували дерев'яні помости. Наявність такого етапу підтверджує той самий інвентар 1717 року.

Останній етап фортифікаційних змін відмічено влаштуванням зубчастого аттика та влаштуванням туалету на рівні 3-го рівня бійниць. Це були останні зміни в архітектурі муру, які виконано за часів, коли активні бойові дії було припинено.

На сьогодні ми виділили п'ять етапів фортифікаційних змін південного оборонного муру:

1-й етап – існування кам'яного муру товщиною 1,2 м з навісним дерев'яним бойовим ходом та одним ярусом стріле-

Рис. 5. Польова нарада з реставрації Південного муру

цьких бійниць нижнього бою. На нашу думку, цей етап стосується II періоду розбудови фортеці – часів володарювання Литовської держави, а саме 1370-1430 років.

2-й етап – існування кам'яного муру товщиною 2 м з кам'яним верхнім бойовим ходом, захищеним бойовими зубцями, та одним ярусом стрілецьких бійниць нижнього бою, модернізованих для використання вогнепальної зброї. Цей етап ми відносимо до III будівельного періоду, часів володарювання Польської Корони, тобто 1430-1540 рр.

3-й етап – існування муру з чотириярусними бійницями для стрілецької зброї, в тому числі вогнепальної, з приставними триярусними дерев'яними бойовими ходами, вірогідно, під дахом. На нашу думку, цей етап відноситься до часів володарювання Миколи Сенявського (* 1489 – † 1569), а саме 1540-1569 р., тобто будівельного періоду IV а.

4-й етап – підсилення нижньої частини муру за рахунок засипки бійниць 1-го рівня та модернізація бійниць 2-го рівня, в результаті чого маємо мур з нижнім артилерійським боем та двоярусні дерев'яні бойові стрілецькі ходи, можливо, під дахом. Найбільш вірогідно це виконано за часів володіння замком останнього з роду Сенявських Адама-Миколая. Це 1686-1696 рр. – період будівництва IV в.

5-й етап – облаштування муру зубчастим аттиком та влаштування настінного туалету. Бойові дії на цей час припинені і мур не виконує оборонної функції. Ці зміни ми віднесли до часів володарювання Адама Єжи Чарторийського, а саме до періоду діяльності повітової школи в замку. Це 1796-1830 рр. – V період будівництва.

ПРОЕКТНІ РІШЕННЯ

Зважаючи на складну історію будівництва, враховуючи високу архітектурну, художню та історичну цінність, а також технічний стан, основним принципом, який обрано для розробки проекту, є принцип консервації, що спрямоване на максимальне збереження архітектурного образу пам'ятки та її автентичних елементів. Такий принцип дозволить не втратити жодної з різночасових складових пам'ятки і забезпечить проведення подальших наукових досліджень. Рішення з пристосування пам'ятки під експозиційний об'єкт спрямовані на максимально можливе висвітлення та ілюстративність всіх етапів фортифікаційних змін.

Отже, для рішення питань збереження пам'ятки проект передбачає проведення комплексу ремонтно-реставраційних робіт консерваційного спрямування, а саме:

1. Виконання комплексу протиаварійних заходів.
2. Розчищення території під наглядом археологів.
3. Розчищення підвалів і наземних конструкцій від насипного ґрунту, рослинності та будівельного сміття. Виконується вручну під наглядом археологів. Під час розбирання будівельного сміття, що утворилось внаслідок обвалення конструкцій, необхідно виконати відбір та сортування автентичних залишків кладки стін (цегла, плитка, кам'яні деталі). Ці залишки в подальшому використати під час реставрації кладки для фрагментарних доповнень.

4. Розчистка кладки від деструктованих шарів та елементів.
5. Демонтаж цегляних закладок прорізів, що визначені проектом.
6. Ін'єктування тріщин та роботи з забезпечення стійкості конструкцій.
7. Влаштування даху. Виконання антисептичної та гербіцидної обробки стін та склепінь. Реставрація кам'яної поверхні стін та склепінь.
8. Реставрація цегляної поверхні стін та склепінь. Реставрацію кладки виконувати згідно технології з використанням автентичної цегли відповідного розміру у випадку незначних втрат та сучасною цеглою М 100, Мрз 35 на складному вапняно-цементно-піщаному розчині М 50.
9. Відтворення втрачених елементів кладки стін виконати в глиняній цеглі не нижче марки 100 з морозостійкістю Мрз 35 на цементно-вапняно-піщаному розчині М 75.
10. Відтворення втрачених цегляних склепінь згідно креслень проекту.
11. Реставрація існуючих цегляних карнизів та елементів аттика. Реставрацію виконувати згідно технології з використанням автентичної цегли відповідного розміру у випадку незначних втрат та сучасною цеглою М 100, Мрз 35 на складному вапняно-цементно-піщаному розчині М 50.
12. Відтворення цегляних карнизів та елементів аттика за кресленнями проекту. Кладку виконувати сучасною цеглою М100, Мрз 35 на складному вапняно-цементно-піщаному розчині М 50.
13. Реставрація віконних прорізів згідно креслень проекту.
14. Реставрація дверних прорізів згідно креслень проекту.
15. Реставрація існуючих кам'яних сходів.
16. Гідроізоляційний захист виступаючих горизонтальних площин (карнизів, аттика, підвіконь, покрівель контрфорсів).
17. Гідроізоляційна обробка кладки стін підвалу.
18. Гідроізоляція підлоги підвалу.
19. Влаштування підлоги згідно проектних рішень.
20. Оздоблення фасадів та інтер'єрів.

Представлені проектом рішення щодо оздоблення фасадів та інтер'єрів спрямовані на вирішення кількох завдань, а саме:

1. Максимально відкрита демонстрація будівельної історії палацу, що дозволить без втручання продовжити дослідження пам'ятки.

2. Створення архітектурної цілісності сприйняття об'єму ззовні та простору в інтер'єрі палацу.

3. Зв'язок оздоблення фасадів з наявною концепцією оздоблення замку.

Реставраційно-оздоблювальні роботи виконуються згідно «Технології ремонтно-реставраційних робіт» том 3.5 (3/10.09.15-1-ТРР) за картографіями оздоблювальних робіт.

Усі роботи повинні виконуватись згідно розробленим технології ремонтно-реставраційних робіт та під обов'язковим архітектурним і археологічним наглядом. Будівельні роботи пов'язані з пристосуванням будівлі під функцію музею (влаштування сходів, перекриттів, заповнення дверних та віконних прорізів та ін.). Конструктивні рішення проекту спрямовані на забезпеченню стійкості конструкцій, запобігання розвитку щілин, недопущення подальшого відхилення стін від вертикалі та їх руйнації.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІВДЕННОГО МУРУ

*Віктор Ветров,
Олег Погорілець,
Сергій Стопенчук,
Антон Барановський,
Роман Радченко*

У 2018 р. для здійснення проектно-реставраційних робіт проведено наукове дослідження (археологічну розвідку) на ділянках Південного муру та підземного мурованого льоху у західній частині подвір'я фортеці та рову з прохідною спорудою біля Південної та Литовської веж (там, де вони зникаються з Південним муром). Розвідки проводилися методом шурфування. Роботи виконувалися під керівництвом О.Г. Погорільця (керівник археологічної експедиції ДІКЗ «Межибіж», директор ДІКЗ «Межибіж») згідно Відкритого листа №044/01406 (форма №4), що виданий Інститутом археології НАН України 16.01.2018 р. та Дозволу на проведення археологічних робіт Міністерства культури України №22-026/18 від 15.03.2018 р.

Технічний керівник робіт – зав. сектором археології ДІКЗ «Межибіж» В.С. Ветров. У роботах брали участь співробітник ДІКЗ «Межибіж» Р.І. Радченко, археолог С.М. Стопенчук.

Загальним обсягом робіт було заплановано 14 шурфів. На час підготовки технічного звіту закладено 15 шурфів та одна траншея. На рис. 1 позначені шурфи з нумерацією відповідно послідовності закладання. У цьому звіті надається опис шурфів, що безпосередньо пов'язані з Південним муром. Це шурфи №1, 2, 3, 4, 5, 6, 10, 11, 12, 13, 14, 15.

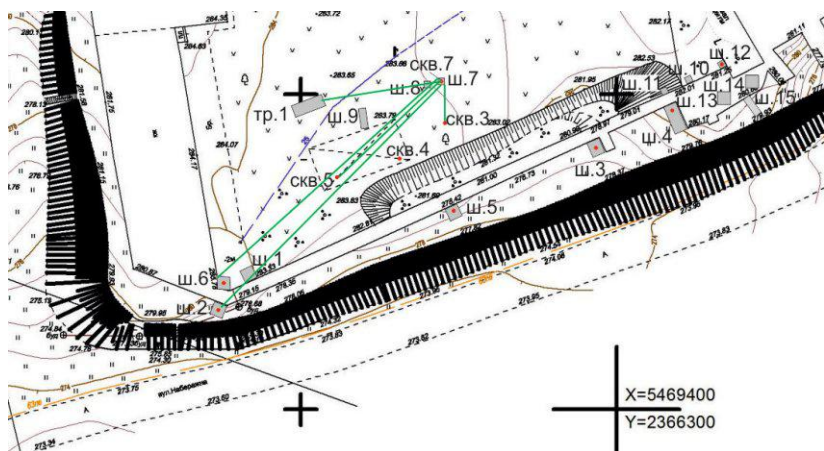

Рис. 1. Схема розміщення шурфів

Південний мур (зовнішній бок)

Із зовнішнього боку Південного муру закладено шурфи № 2, 3, 4, 5, 15. Шурф № 2 закладено на південно-західному куті муру, шурф № 3 біля контрфорсу з отвором водоскиду, шурф № 4 біля західної стіни Південної вежі, шурф № 5 посередині між шурфами № 2 і №3, шурф № 15 біля південної стіни Південної вежі.

Шурф №2

Закладений з зовнішнього кута змикання Південного та Західного мурів. Розмір шурфу 2x2 м, глибина 3,2 м.

За східним бортом зафіксована наступна стратиграфія (опис нумерований згідно рис. 2).

1. Мур (заглиблення від сучасної поверхні на -2,1 м).
2. Мішаний ґрунт з крихтою вапняку, камінням та битою цеглою. Шар реставраційних робіт кінця ХХ- початку ХХІ ст. (до -1,3 м), та траншеї каналізаційної труби.
3. Каналізаційна труба.
4. Мішаний світло-жовтий суглинок з плямами чорнозему

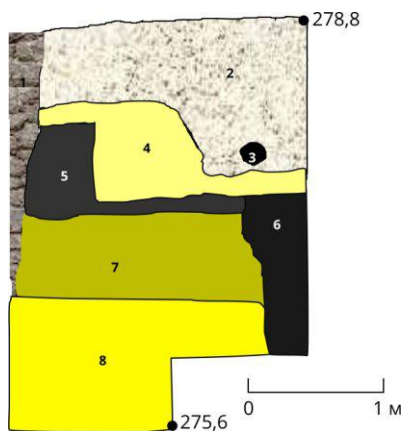

Рис. 2. Шурф №2.
Стратиграфія. Східний борт

вати
ний до -0,8 м).

(до -0,8 м).

5. Підрізана верхня частина чорнозему (денна поверхня) з невеличким прошарком (2-4 см) шматочків деревного вугілля, печини, залишками попелу. Колір ґрунту чорний – темно-сірий (hlc-b?) (до -0,7 м).

6. Мішаний темно-сірий, чорний ґрунт з фрагментами суглинку. Заповнення (засипка) об'єкту (простежена всередину борту шурфу до -0,5 м). Засипка рову (?)

7. Коричневий, світло-коричневий гумусовий суглинок (hla?) (-0,7 м).

8. Жовтий слабо піскуватий легкий суглинок (простеже-

Археологічний матеріал, об'єкти в шурфі

У горизонтах 4-5 зафіксовано поодинокі фрагменти кераміки XIII-XVI ст. У верхній частині горизонту 7 зафіксований фрагмент вінця трипільського горщика.

На рівні -2,0 м від поверхні в шурфі зафіксоване трикутне заповнення розміром 1x1 м, яке, ймовірно, є розміткою будівельної траншеї Південного муру. Археологічний матеріал у заповненні відсутній.

У східному борту з рівня -1,3 до -2,4 зафіксовано заповнення (засипку) об'єкту, ймовірно засипку рову, яку в результаті вивалу ґрунту простежено всередину борту шурфу до 0,5 м.

Південний і Західний мур мають різний рівень закладання та побудовані не в перев'язь. Західний мур закладено на глибині 2,7 м (276,2 м абс.) від сучасної поверхні, а Південний мур на глибині 2,1 м (276,8 м абс.). Вірогідно, що Західний мур прибудовано до вже існуючого Південного муру. Нижня частина Південного муру на ділянці шурфу має зовнішній нахил до 150. На рівні -1,3 м

Рис. 3. Шурфування зовнішньої сторони Південного муру під час археологічної практики студентів Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії. Шурфи № 3 і 4

від денної поверхні (277,5 м абс.) Західний мур має невеликий горизонтальний виступ.

Шурф №3

Шурф закладений на ділянці Південного муру в місці прилягання контрфорсу з отвором водоскиду.

Розмір шурфа 2x2,5 м, глибина 4,5 м (рис. 3).

За західним бортом зафіксовано наступну стратиграфію.

1. Мішаний темно-сірий суглинистий гумус з камінням та битією цеглою (0,0 – -0,8 м від поверхні).

2. Мішаний коричневий темно-жовтий суглинок з фрагмен-

тами деревного вугілля (-0,8 – -1,3 м від поверхні).

3. Жовтий слабко піскуватий легкий суглинок (простежений з рівня -1,3 м від поверхні до низу шурфу -4,5 м).

Археологічний матеріал, об'єкти в шурфі

У горизонті 1 зафіксовано поодинокі фрагменти кераміки XIII-XIX ст. та незначна кількість кісток тварин. У горизонті 2 зафіксовано поодинокі фрагменти кераміки XIII-XVI (?) ст. На рівні -1,5 м від денної поверхні шурфу знайдений нуклеоподібний виріб доби пізнього палеоліту (35–15 тис. р. тому).

На Південному мурі і контрфорсі зафіксовано виступ мурування. На мурі його позначка -11,20 (від репера архітекторів), або 277,43 м (абс.). На контрфорсі цей виступ розташований на 0,10 нижче, відповідно -11,30 (від репера архітекторів), або 277,33 м (абс.).

Нижній рівень закладання Південного муру має позначку -13,60 (від репера архітекторів), або 275,03 м (абс.). Нижній рівень закладання контрфорсу має позначку -13,85 (від репера архітекторів), або 274,78 м (абс.). На Південному мурі на відстані 1,3 м на захід від контрфорсу зафіксовано вертикальний деформаційний шов.

Шурф №4

Шурф закладений на ділянці Південного муру в місці прилягання до нього західної стіни Південної вежі. Розмір шурфу 4x2 м, глибина 6,0 м. За західним бортом зафіксована наступна стратиграфія (опис нумеровано згідно креслення рис. 4).

1. Шар битої цегли та вапнякового каміння.
2. Крихта, шматки вапнякового розчину.
3. Вапнякова крихта, уламки цегли.
4. Глина.
5. Вапняковий щебінь.
6. Попіл.
- 6а. Попіл коричневий.
7. Шар золистий, горілий (?) (попіл сірий).
8. Крихта розчину, вапнякове каміння.
9. Шар попільно-сірий, світло-сірий, золистий з вапняковим щебенем. Значна кількість шматочків деревного вугілля (лоза

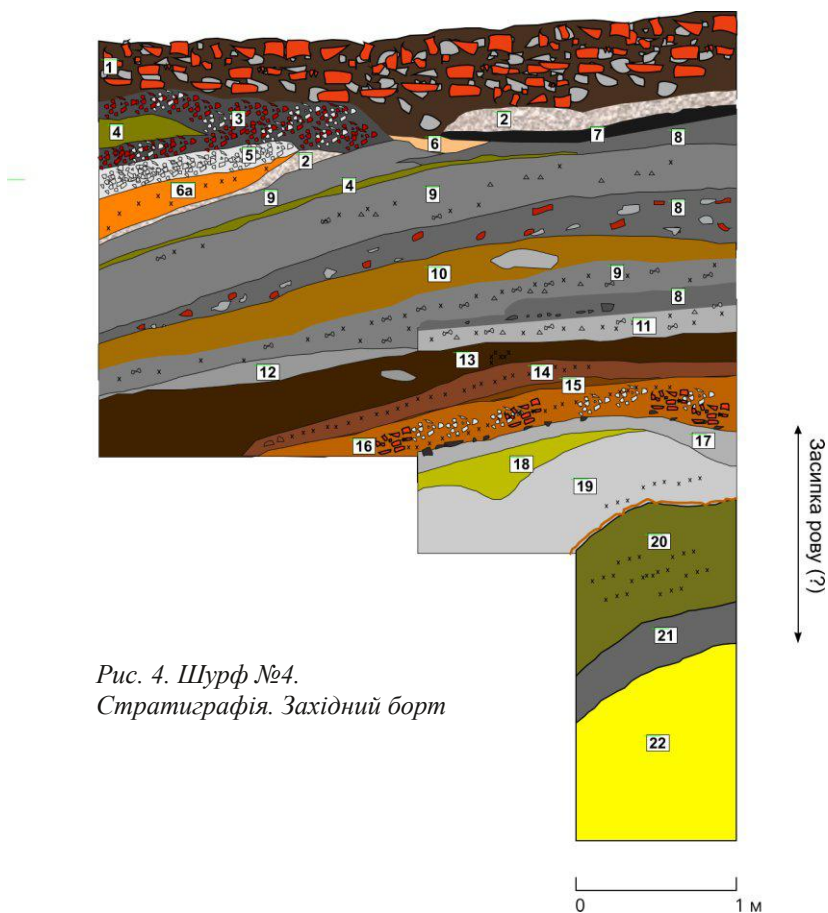

Рис. 4. Шурф №4.
Стратиграфія. Західний борт

(?). Зустрічається луска риб, кістки птахів, шкарлупа пташиних яєць, фрагменти скла.

10. Шар жовтого попелу. Внизу шару попел помаранчевий.

11. Шар світло-сірого кольору. Присутні шматки деревного вугілля, кістки тварин, кераміка пізнього середньовіччя.

12. Перевідкладений суглинок світло-сірого кольору.

13. Темно-коричневий шар органіки. Присутні шматки деревного вугілля, дрібні камінці.

14. Попіл сіро-помаранчевий. Присутні шматки деревного вугілля, дрібні камінці.

15. Шар коричневої органіки з попільними прошарками.

16. Світло-коричневий суглинок з крихтою каміння та цегли. Присутні шматки деревного вугілля, камінчики, кістки тварин, кераміка пізнього середньовіччя.

17. Світло-сірий суглинок. Присутні шматки деревного вугілля, вапнякова крихта.

18. Перевідкладена глина жовтого кольору.

19. Суглинок світло-сірий. Присутні шматки деревного вугілля, печина.

20. Суглинок жовто-сірий. Присутні шматки деревного вугілля.

21. Суглинок сірий.

22. Жовтий піскуватий суглинок. Простежений до нижнього рівня шурфу.

Археологічний матеріал, об'єкти в шурфі

У горизонтах 1-16 зафіксовано артефакти (рис. 5-8): кераміка XIII-XIX ст., люльки, фрагменти скла, монети XVII-XIX ст., значна кількість кісток тварин, риб, птахів. Прошарки коричневої органіки вказують на присутність кінського (?) гною. Судячи із стратиграфії та складу археологічного матеріалу, верхні 2-3 м від сучасної поверхні є купою сміття, яке викидалося через отвір в стіні Південної вежі під мури фортеці. Матеріал цього викиду відноситься переважно до кінця XVII – середини XIX ст. На Південному мурі, на рівні виступу верхньої частини фундаменту Південної вежі, знайдено арбалетний болт XIV ст., який кінчиком вістря заклинений між камінцями мурування (рис. 9).

Південна вежа з Південним муром побудована не в перев'язь. У нижній частині мур має зовнішній нахил (приблизно 15°). Водночас, західна стіна Південної вежі поставлена вертикально. Таким чином, між торцем стіни вежі і муром утворився вертикальний клин, який не заповнено муруванням. У нижній частині клину розходження між стінами має 0,46 м. На рівні - 3 м від низу Південного муру об'єкти змикаються.

Рівень виступу верхньої частини фундаменту Південної вежі складає 279,83 м (абс.). На Південному мурі в шурфі №4 такий виступ відсутній.

Рис. 5. Шурф №4. Люлька керамічна

Рис. 6. Шурф №4. Кубок скляний

Рис. 6. Шурф №4. Виделка

Рис. 8. Шурф №4. Фрагмент кахлі

Рис. 9. Шурф №4. Арбалетний болт XIV ст. у кладці

Шурф №5

Закладений між шурфами №2 та №3, на відстані 36 м на схід від західного кута Південного муру. Розмір 2х2,5 м, глибина 1,4 м. За західним бортом зафіксовано наступну стратиграфію.

1. Мішаний темно-сірий гумусований суглинок з плямами чорнозему (-0,3 - -0,5 м).
2. Жовтий слабко піскуватий суглинок (простежений до нижнього рівня шурфу).

Археологічний матеріал, об'єкти в шурфі

В горизонтах 1-2 зафіксовано поодинокі фрагменти кераміки XIII-XIX ст. та кістки тварин.

Рівень закладання муру на ділянці шурфу - 0,7 м від сучасної поверхні, що відповідає 277,70 м (абс.). Під муром виконано горизонтальний прокоп довжиною до 1,5 м. У прокопі зміни рівня закладання не зафіксовано. Після завершення шурфу на його площі виконано геологічну свердловину.

Шурф № 15

Закладений біля південної стіни Південної вежі на відстані 8 м на схід від її південно-західного кута. Розмір 3х1 м, глибина 1,6 м.

Мета закладання шурфу - перевірити наявність археологічного матеріалу перед початком технічного зняття ґрунту між Палацом та Південною вежею згідно проекту реставраційних робіт.

За західним бортом зафіксовано наступну стратиграфію.

1. Мішаний темно-сірий гумус з битим камінням і фрагментами цегли, вапняковою крихтою, невеличкими про-шарками попелу, шматочками деревного вугілля, незначною кількістю фрагментів кераміки та кісток тварин (0,0-1,6 м, простежений до дна шурфу).

Археологічний матеріал, об'єкти в шурфі

В шурфі зафіксовано поодинокі фрагменти кераміки та скла XVIII-XIX ст. та кістки тварин. Також знайдено товарну plombу та фрагменти порцеляни. Ці знахідки датуються серединою XIX ст.

Південний мур (внутрішній бік)

З внутрішньої частини Південного муру закладено шурфи № 1, 6, 10, 11, 12, 13, 14.

Шурфи № 1 та № 6 закладено на західному закінченні Південного муру, № 10, № 11, 12 на ділянках прилягання Південної та Литовської вежі до Південного муру, шурфи № 13 та № 14 є частковою розчисткою внутрішньої частини Південної та Литовської веж.

Шурф № 1

Розмір 2х2 м, глибина 7,5 м. Шурф закладений на ділянці західного закінчення Південного муру на відстані 6 м на схід від кута прилягання стіни Каретного корпусу до внутрішньої частини муру (рис. 29). Протягом всього періоду роботи на шурфі погодні умови були ускладнені значною кількістю опадів. Відсутність дренажу призвела до зволоження насипних шарів, товщина яких перевищувала 4 м. На етапі закінчення робіт після чергової зливи стався викид середньої частини насипних ґрунтів зі східного та північного бортів. Після цього стався обвал бортів і шурф відновленню не підлягав. Тому не було здійснене детальне креслення стратиграфії, її опис подається через технічні фотографії, відеозйомки, а також за аудіозаписами польового щоденника.

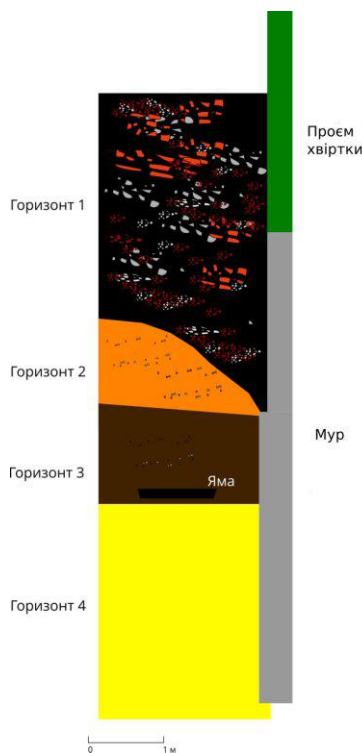

Рис. 10. Шурф №1.
Стратиграфія

Стратиграфія (рис. 10)

1. Перший горизонт (верх 0,0 м – перепад нижньої частини горизонту за східним бортом від -2,6 до -3,9 м) містить шари

Рис. 11. Шурф №1. Верхня частина, вигляд з заходу. На задньому плані отвір хвіртки

чорні, темно-коричневі, мішані, гумусовані, суглинисті (рис. 11). Шари залягають субгоризонтально. У цьому горизонті присутня значна кількість уламків цегли, великих та дрібних каменів вапняку. Фізична структура нижньої частини цього горизонту вказує на наявність у ньому прошарків, які утворювалися намівом на вже існуючу поверхню. Фрагментарно зустрічається печина та деревне вугілля. В суглинистих прошарках присутні кістки риб, птахів, тварин, дерев'яні тріски, береста.

Археологічний матеріал представлений керамікою, скляними виробами та монетами XVII-XIX ст.

2. Другий горизонт (-2,6 м – -3,9 м). Верхня частина цього горизонту маркується оранжево-коричневим горілим шаром з домішкою печини. На відміну від першого горизонту, поверхня цього горизонту двоскатна з експлікацією південь-захід. Нахил поверхні складає приблизно 20°. Під прошарком печини йде шар чорного гумусу. Нижче шар мішаного жовтого суглинку з невеличким гумусовим прошарком у верхній частині. Ще нижче шар мішаного сірого, світло-сірого гумусу. Загальні риси всіх шарів цього горизонту полягають у поступовому вирівнюванні нахилу поверхні кожного наступного шару. Нахил нижнього шару складає приблизно 5°. Нижня гумусова частина цього горизонту, вірогідно,

залягає на денній поверхні природного голоцену. Фізична структура шарів цього горизонту вказує на те, що це насипні рівні. Таким чином, вірогідно, це вал, який насипано на денну поверхню голоцену. У східному борті шурфу висота насипу складає 1,3 м і далі на південь зменшується до 0,1 м.

В горизонті фрагментарно зустрічається печина та деревне вугілля. Археологічний матеріал представлений керамікою та залізними виробами XIII-XVI ст., арбалетним болтом, вислою печаткою часів Київської Русі.

3. Третій горизонт (-3,9 м – -5,1 м) темно-сірого, темно-коричневого суглинистого гумусу. Горизонт залягає субгоризонтально, товщина 1,2 м.

В горизонті фрагментарно зустрічається деревне вугілля. Археологічний матеріал представлений керамікою XI-XIII ст., та поодинокими фрагментами кераміки трипільської культури, а також роговою мотикою (на рівні - 4,1 м).

4. Четвертий горизонт (з рівня - 5,1 м) жовтих, світло-жовтих суглинків. Простежений до нижньої частини шурфу. Запуск траншеї закладання муру у ньому не прослідковується. Археологічний матеріал відсутній.

Археологічний матеріал, об'єкти в шурфі

Верхньою частиною шурфу в Південному мурі було відкрито отвір хвіртки.

На рівні - 3,7 м від верху шурфу зафіксовано горизонтальний виступ муру шириною 0,2-0,3 м, який продовжується з цього рівня до низу.

На рівні - 4,6 м від верху шурфу зафіксовано овальну яму розміром 1,3х0,7 м. На дні ями зафіксовано великі фрагменти необробленого вапняку.

Шурф № 6

Розмір 2х2 м, глибина 7,4 м. Шурф (рис. 12) закладений у внутрішньому куті Південного і Західного мурів, на ділянці прилягання стіни Каретного корпусу (сучасний корпус Музейної експозиції пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років на Хмельниччині). Шурф № 6 розташований у 5 м на захід від шу-

Рис. 12. Шурф №6. Розчистку нижнього рівня муру виконує С. Стопенчук

рфу № 1. Верх шурфу має позначку -6,0 (арх.), низ шурфу -13,4 (арх.).

Стратиграфія

Загальна стратиграфія шурфу № 6 майже ідентична стратиграфії шурфу № 1. Далі надається опис умовних стратиграфічних горизонтів та маркування прошарків, що наявні на схемах західного (рис. 41-1), східного (рис. 41-2) та північного (рис. 41-3) бортів шурфу.

Маркування прошарків на стратиграфічних схемах (рис. 41-1, 2, 3).

1. Засипка розкопу XI/1.
2. Суглинок сірий з уламками цегли.
3. Печина з фрагментами цегли. (Прошарок 3А: печина, попіл, деревне вугілля).
4. Гумус сірий, золистий, значна концентрація деревного ву-

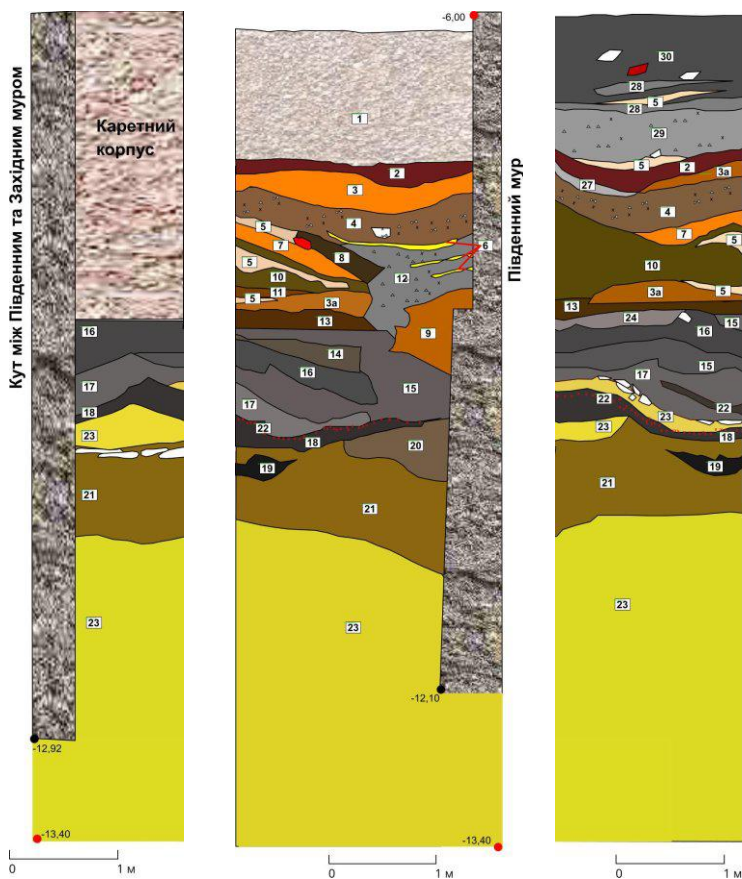

Рис. 13. Шурф №6. Стратиграфія (зліва направо):
західний борт, східний борт, північний борт

гілля, присутні кістки, фрагменти кераміки, каміння.

5. Попіл світлий (білий).

6. Крихта вапняку.

7. Печина помаранчева з лінзами попелу та деревного вугілля.

8. Сірий зольний з вкрапленням вугілля, печини.

9. Шматки печини, вугілля.

10. Намитий суглинок, коричневий, щільний, пластичний, велика кількість органіки.

11. Коричневий суглинок, печина, вугілля.
12. Світло-сірий золлистий намівний суглинок, багато вугілля, кісток тварин, кераміки.
13. Намивний щільний темно-коричневий, велика кількість органіки, кісток.
14. Світло-сірий суглинок, попіл, деревне вугілля.
15. Світло-сірий суглинок.
16. Сірий намівний суглинок.
17. Світло-сірий суглинок з лінзами вугілля.
18. Сірий щільний намівний суглинок.
19. Чорний голоценовий гумус.
20. Світло-сірий голоценовий глинистий гумус.
21. Коричневий голоценовий суглинок.
22. Попіл помаранчевий, перекриває прошарок деревного вугілля, під яким сіра зола. Пропалена поверхня горілого горизонту.
23. Темно-сірий щільний пластичний намівний суглинок. Каміння, що лежить у ньому, має вогневу деструкцію. Каміння, що лежить поверх прошарку, не опалене.
24. Світло-сірий щільний суглинок.
25. Темний, чорний суглинок.
26. Попільна лінза (верх – світло-коричневий, середина та низ – темно-коричневий).
27. Помаранчевий суглинистий попіл
28. Сірий попіл.
29. Світло-сірий суглинок.
30. Світло-сірий шар будівельного сміття.
31. Жовті, світло-жовті піскуваті суглинки.

Опис умовних стратиграфічних горизонтів шурфу

1. Перший умовний горизонт (0,0 м – -2,0 м від сучасної денної поверхні) містить шари чорні, темно-коричневі, мішані, гумусовані, суглинисті. Шари залягають субгоризонтально. У цьому горизонті присутня велика кількість уламків цегли, великих та дрібних камінців вапняку. Фізична структура нижньої частини цього горизонту вказує на наявність у ньому прошарків, які утворювалися намівом на вже існуючу поверхню. Фрагментарно зустрічається печина та деревне вугілля. У суглинистих прошарках присутні кістки риб, птахів, тварин.

Археологічний матеріал представлений керамікою, скляними виробами та монетами XVI-XIX ст.

2. Другий умовний горизонт умовний (- 2,0 м – - 4,0 м від сучасної денної поверхні). Верхня частина цього горизонту маркується оранжево-коричневим горілим шаром з домішкою печини. Зі стратиграфії східного борту видно, що до складу цього горизонту входять насипні прошарки, які насипано з нахилом північ-південь. Вірогідно, вони маркують край насипу. Між цим насипом та Південним муром з часом утворюються ділянки змивного з насипу ґрунту. Ці прошарки (наприклад №10, 12, 16, 18) мають приблизно однакову структуру намівного суглинистого ґрунту. Наявність великої кількості органіки гарного стану збереженості у прошарках №10, 13 підтверджує їх намівний характер, який, за наявності підвищеної вологості, сприяв консервації дрібних фрагментів деревини, кісток риб та ін.

В горизонті зустрічається печина та деревне вугілля. Археологічний матеріал представлений керамікою та залізними виробами XV-XVI ст.

3. Третій умовний горизонт (- 4,0 м – - 5,5 м від сучасної денної поверхні) представлений природною денною поверхнею, на яку робився насип ґрунту першого і другого умовних стратиграфічних горизонтів. Природна денна поверхня у цьому шурфі також, як і в шурфах №1, 2, представлена пошкодженою верхньою частиною суглинистого голоцену (прошарки 18, 19, 20, 29), поверхня яких перекрита тонким прошарком оранжево-попелу, золи з фрагментами деревного вугілля (прошарок №22). На горілий прошарок (або на поверхню дещо вище нього) накидане вапнякове каміння. Цей горизонт датується часом

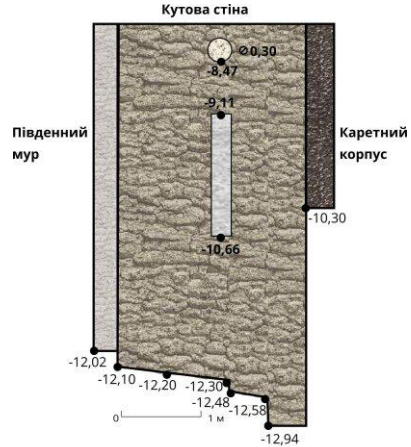

Рис. 14. Шурф №6. Рівень низу мурів, отвір та паз в кутовій стіні

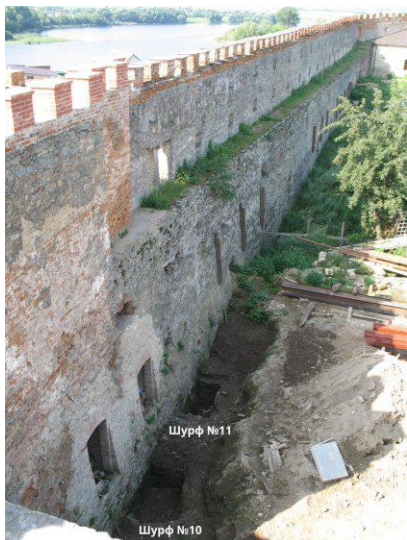

Рис. 15. Шурфи №10 та №11.
Загальний вигляд зі сходу

Київської Русі, що підтверджується знайденими фрагментами кераміки. Зафіксована природня денна поверхня, розташована практично горизонтально, на відміну від вище лежачих насипних шарів.

Нижче розташований шар раннього голоцену (прошарок №21) – коричневий глинистий, в якому знайдені фрагменти кераміки та кременні вироби трипільського часу.

4. Четвертий умовний горизонт (- 5,5 м – - 7,5 м від сучасної денної поверхні). Нижче природного голоценового шару залягають жовті піскуваті суглинки, у які поставлена нижня частина Південного

муру.

Археологічний матеріал, об'єкти в шурфі

В шурфі виявлено три стіни: Південний мур, кутова стіна між Південним та Західним мурами, стіна Каретного корпусу. Всі три стіни мають різний рівень закладання нижніх частин (рис. 14). За вертикальними стиками кутова стіна налягає на Південний мур, а стіна Каретного корпусу налягає на кутову стіну.

На рівні - 8,47 м (арх.) в кутовій стіні між Південним та Західним мурами зафіксовано круглий отвір діаметром 20 см, який заглиблюється у стіну не менш ніж на 1,2 м.

Під згаданим круглим отвором з рівня - 9,11 м (арх.) до - 10,66 м (арх.) зафіксовано вертикальний прямокутний паз шириною 0,23-0,25 м.

На рівні - 8,1 м (арх.) знайдено монету – денарій Польського королівства кінця XIV – першої половини XV ст.

На рівні - 9,2 арх. у розчині, який наліплений на кутовій стіні, зафіксовано фрагменти горщика XVI ст.

Шурф № 10

Мета закладання шурфу під Південним муром – виявлення наявності елементів мурування Південної вежі в стіні муру. Перед початком закладання шурфу екскаватором знято шар насипного ґрунту, який насипано за останні роки під час реставраційних робіт (рис. 15). Після цього нижній рівень вибірки баласту вичищено і на цій поверхні закладено шурфи. Під час вибірки баласту зафіксовано пляшки, поліетиленову плівку, ригелі будівельних риштувань XX ст. разом з артефактами: фрагментами кераміки, скляних та металевих виробів XVIII-XIX ст.

За технічним завданням розмір шурфу складав 1x2 м, глибина 1 м. Стратиграфія у шурфі представлена мішаним суглинистим гумусом чорного, темно-сірого кольору. У великій кількості зустрічалось будівельне каміння, уламки та крихта вапняку, цегла. У Південному мурі елементів мурування Південної вежі не виявлено.

Шурф № 11

Мета закладання шурфу під Південним муром – виявлення наявності елементів мурування Південної вежі в мурі. Шурф закладено на місці прилягання Південної вежі та Південного муру, дзеркально до шурфу № 4, який розташований із зовнішнього боку муру. Перед початком закладання шурфу екскаватором знято шар насипного ґрунту, який насипано останніми роками під час реставраційних робіт. Далі нижній рівень вибірки баласту розчищено і на цій поверхні закладено шурфи. Під час вибірки баласту зафіксовано пляшки, поліетиленову плівку, ригелі будівельних риштувань XX ст. разом з фрагментами кераміки, скляних та металевих виробів XVIII-XIX ст.

За технічним завданням розмір шурфу складав 1x2 м, глибина 1 м. Стратиграфія в шурфі представлена мішаним суглинистим гумусом чорного, темно-сірого кольору. У великій кількості зустрічалось будівельне каміння, уламки та крихта вапняку, цегла. У Південному мурі елементи мурування Південної вежі не виявле-

ні (рис. 16).

На рівні - 0,5 м в шурфі зафіксовано прямокутне кам'яне мурування розміром 1х2 м, висотою 1,3 м. Мурування прибудоване до Південного муру не в перев'язь. Верхня частина цього мурування зафіксована дослідженнями Олександра Авагяна у 1985 р. Вірогідно, мурування слугувало водозбірним колодязем. Це припущення підтверджується тим, що після розчистки колодязь активно виводив воду з внутрішньої сторони муру назовні і скидав її в шурф №4. Нижня частина колодязя, вірогідно, відповідала денній поверхні

Рис. 16. Шурф №11. Вид з заходу

Рис. 17. Артефакти з шурфу №11: кахля- медальйон каміна або печі та його графічна промальовка (ліворуч); скляні келихи (внизу)

Рис. 18. Шурф №12. Фрагменти кераміки

зовнішнього насипу Південного муру. Під час розчистки колодязя зафіксовано фрагменти кераміки, скляні вироби, кахля кінця XVI (рис. 17) та XVIII-XIX ст.

Шурф № 12

Шурф закладений на ділянці прилягання сучасного аркового склепіння (яке відноситься до палацового комплексу) до Південного муру. У нижній частині аркового прорізу під час проведення розкопок Юрієм Толкачовим розкрито аркову конструкцію (див. рис. 16). Завдання шурфу – дослідження опорної частини арки та її зв'язку з Південним муром (прилягає до нього або є його складовою частиною).

Через аварійний стан конструкції арки розчистка під нею та між нею і палацом була неможлива. Тому після розчистки верхньої частини було прийнято рішення її демонтувати. Після демонтажу в зсуві ґрунту під аркою виявлено яму, яку забутовано камінням, і яка, ймовірно, була північною опорою аркового склепіння. Південний кут спирання арки виконано на паз, який вибито у Південному мурі. Під час зачистки північної опори арки з західної сторони виявлено майданчик, вирубана на більш давній кладці. Таким чином, північний край арки частково спирався на більш давнє му-

рування, а частково на штучну забутовку в ґрунті. Південний край арки частково спирався на паз, вирубаний у Південному мурі, а частково на ґрунт.

Під час розчистки арки знайдено фрагменти кераміки (рис. 18), скляних та металевих виробів XVII – XX ст. Під час розчистки ділянки біля північної опори арки зафіксовано кераміку XVI ст.

Шурф № 13

Шурф поставлений всередині Південної вежі у вигляді часткової розчистки башти. Мета розчистки – виявити стики конструкцій Південної вежі з Південним муром.

В результаті виконаних на цей час робіт (рис. 19), частково зафіксовано нижні рівні стін вказаних конструкцій. Під час робіт всередині Південної вежі виявлено фундаментну частину будівельної конструкції з дерев'яною (дощатою) підлогою. Час існування цієї споруди не визначений, однак, південна стіна Південної вежі покладена зверху, з опорою на фундамент цієї

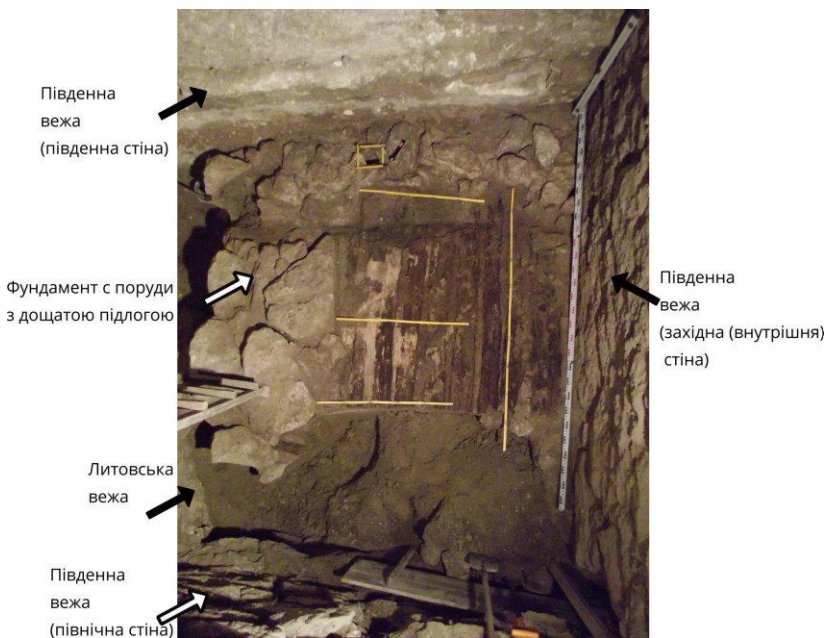

Рис. 19. Шурф №13. Розчистка в Південній вежі

споруди. Рівень постановки Південного муру на фундамент споруди має позначку 277,2 м (абс.). Західна (внутрішня) стіна Південної вежі закладена на відмітці 275,36 м (абс.).

Під час розчистки знайдено значну кількість кераміки, люльки, фрагменти скляних та металевих виробів XVII-XIX ст.

Шурф № 14

Шурф поставлений всередині Литовської вежі, у вигляді часткової її розчистки. Мета – виявити стики конструкції Литовської вежі з Південним муром.

В результаті виконаних на цей час робіт частково зафіксовано нижні рівні стін вказаних конструкцій. Змикання Литовської вежі з Південним муром виконане не в перев'яз. На цій ділянці Південний мур має зовнішній нахил близько 15°. Литовська вежа має зворотний, або зустрічний нахил відносно муру. Рівень низу Південного муру: 274,23 м (абс.). Рівень закладання північної стіни Литовської вежі: 273,66 м (абс.). Нижня частина Литовської вежі побудована уступами. Рівень закладання вежі на ділянці її стику з Південним муром: 273,63 м (абс.). Крайня південна точка закладання вежі: 274,23 м (абс.).

Під час розчистки знайдено кераміку, фрагменти скляних та металевих виробів XVII - XIX ст.

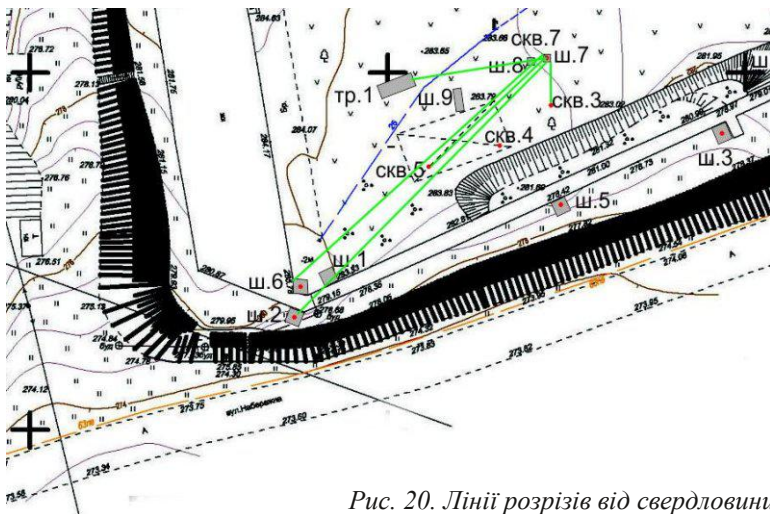

Рис. 20. Лінії розрізів від свердловини №7

РЕКОНСТРУКЦІЙНІ РОЗРІЗИ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ ЧАСТИНИ ПОДВІР'Я ФОРТЕЦІ ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Наявні шурфи та геологічні свердловини дозволяють зробити первинну реконструкцію умов накопичення культурного шару XII-XIX ст. у південно-західній частині подвір'я фортеці. Вона необхідна для планування подальших археологічних досліджень у зоні проведення земляних робіт і благоустрою території подвір'я.

За опорну точку взято свердловину №7, яку закладено геологами в шурфі №7. Цей вибір обумовлено тим, що у свердловині нижню частину культурного шару зафіксовано на глибині -1,8 м від сучасної поверхні. Подібний рівень залягання нижньої частини культурного шару раніше зафіксовано у розкопах біля Замкової церкви. Далі у свердловині від рівня -1,8 до -10,0 м від сучасної поверхні простежено природний суглинок. На схемі (рис. 20) зеленим кольором вказані лінії розрізів від свердловини №7.

Для розрізів взято стратиграфічні данні з свердловин №3, 5, шурфів №2, 6, траншеї №1. Оскільки накопичення культурного шару на різних ділянках

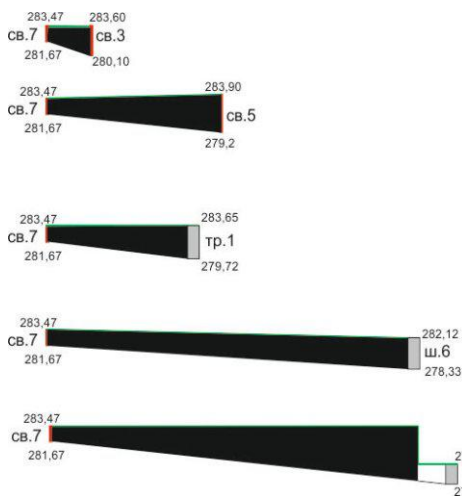

Рис. 21. Розрізи від свердловини №7

шару на різних ділянках подвір'я могло мати різні генези (а відповідно і різну потужність), за базовий рівень узято верхні позначки залягання природного суглинка, котрий орієнтовно маркує природну поверхню мису, на якому розташована фортеця. На розрізах (рис. 21) вказано сучасну денну поверхню (зелена лінія), низ розрізу за умовним перепадом поверхні суглинка та трикутник (темно-коричневого кольору), який маркує товщи-

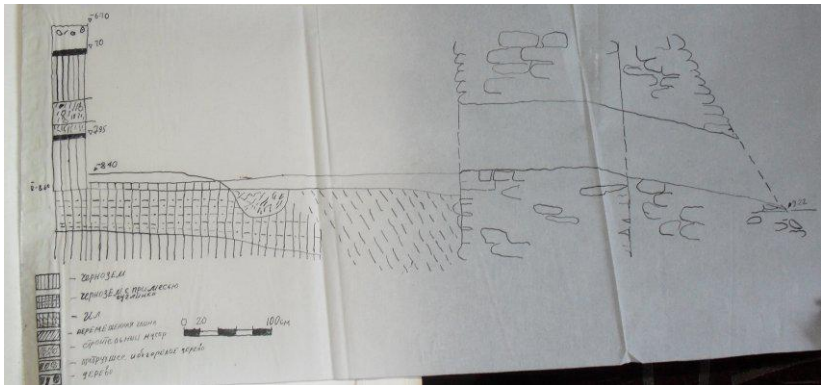

Рис. 22. Розріз розкопу №10 (1986 р.) за лінією південь-північ. Подано за: Авагян А. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях памятника архитектуры XVI в. – замка в г.т. Меджибож Хмельницькой обл. в 1986 г. – К., 1986. – Рис. 124.

ну культурного шару з урахуванням (мінусом) 1,8 м (тобто товщини «нормального» культурного шару). На п'яти представлених розрізах у напрямку південь, південь-захід присутній природний схил, який проявляється пониженням верхньої поверхні суглинку. Водночас йде компенсація цього пониження збільшенням товщини культурного шару. Таким чином, рівень сучасної денної поверхні від центральної частини подвір'я до Південного муру є майже горизонтальним. Це реалізовано за рахунок штучного насипу, товщина якого збільшувалась у напрямку південь, південь-захід.

Стратиграфія шурфів №1, 6 вказує, що насип не доходив до Південного муру кілька метрів. Після того, як з'являється муру, змив ґрунту з насипу не має подальшого виходу і починає накопичуватися у проміжку між насипом та муром. Ці данні мають підтвердження у розкопках Олександра Авагяна. У 1986 р. реставратори вздовж Південного муру трактором зробили пониження ґрунту (траншею) до 2,5 м від денної поверхні того часу. Після цього Олександр Авагян провів розчистку частини дерев'яних конструкцій на цьому рівні і зафіксував стратиграфію. На польовому кресленні розрізу (рис. 22), який розташований поперек муру, є насип ґрунту висотою до 3 м. Нижню межу цьо-

го насипу не досліджено, тому повна висота його складає понад 3 м. Проміжок між насипом і муром має вказаний вище замив, який на профілі позначений як «ил» (намул, - прим. ред.).

Наявність цього штучного насипу, напрямок його розташування та особливості положення горілих прошарків надають підстави інтерпретувати його як оборонний вал. Цен також підтверджується розташуванням паралельно до нього рову, в який поставлена Південний мур. На підставі сучасного рівня дослідження валу, можливо вивести його загальний профіль, а також схематичне розташування його та рову на плані фортеці (рис. 23, 24).

Час, коли насипано вал, зараз визначити складно через недостатню кількість та площу шурфів і розкопів. Однак, можна припустити, що після появи муру вал, який знаходиться під муром у внутрішньому контурі фортеці, втрачає своє оборонне значення. Крім того, наблизений до муру насип ґрунту почав заважати, а з часом зовсім перекрив доступ до бійниць нижнього ярусу. Таким чином, якщо на цей час дату будівництва Південного муру відносять до XV ст., то вал, вірогідно, насипано раніше, у проміжку між XI та XIV ст.

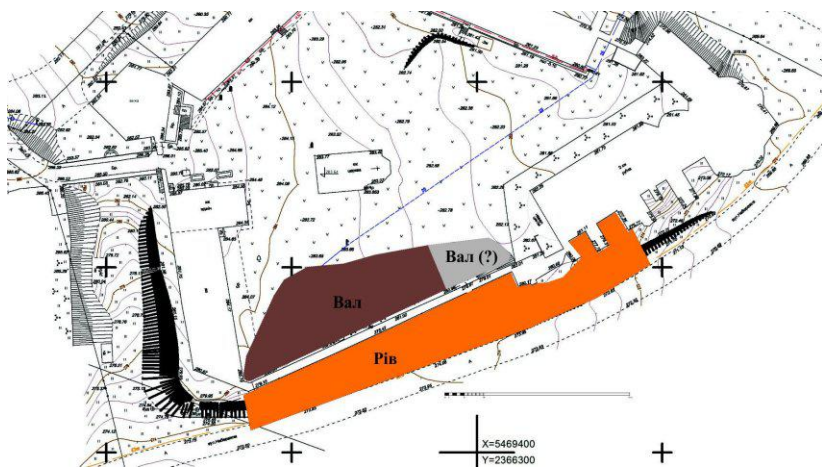

Рис. 23. Схематичне розташування рову та валу на плані фортеці

ВИСНОВКИ

За результатами археологічного дослідження Південного муру можна зробити наступні попередні висновки.

На ділянках шурфів виявлено рівень постановки мурів та веж у ґрунт, зафіксовано виступи та деформаційні шви, окремі особливості мурування. Нижні рівні об'єктів прораховано в абсолютних висотах та зведено у загальну схему (рис. 25). Також попередні висновки звертають увагу на наступні деталі розташування об'єктів та технологічні особливості будівництва.

Стратиграфія шурфів № 1, 6 та геологічних свердловин вказує на наявність оборонного валу невизначеного часу. Нижня частина насипу валу підходить під Південний мур, утворюючи трикутний простір між муром і насипом, який замивався ґрунтом протягом тривалого часу. Таким чином, припущення про наявність оборонного рову з внутрішньої сторони Південного муру на цей час не є обґрунтованим. Навпаки, матеріали шурфу № 1 вказують на наявність валу, який, можливо, йшов поздовж Південному муру. Стратиграфія шурфу № 6 підтверджує наявність валу та археологічним матеріалом уточнює час, коли проміжок між насипом та муром заповнено ґрунтами.

Стратиграфія шурфів № 2 і № 4 та геологічних свердловин вказує на наявність оборонного рову невизначеного часу із зовнішньої сторони Південного муру. Геологічна свердловина в шурфі № 5, якою (за попередніми даними) виявлено близько 4 м похованого голоценового ґрунту, також підтверджує наявність рову з зовнішнього боку Південного муру. Вірогідно, частину Південного муру поставлено у рів, який вже існував на момент будівництва. Тому можна припустити, що мур поставлено у рів і засипано ґрунтом ззовні. Конфігурація верхньої частини насипу таким чином утворила великий ескарп і фосебрею. Однак, більш точно на це питання можна дати відповідь після того, як буде виконано кілька

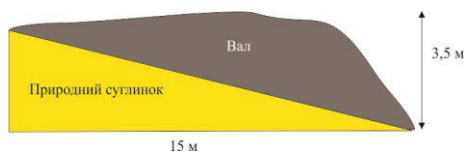

Рис. 24. Узагальнений профіль земляного насипу (валу)

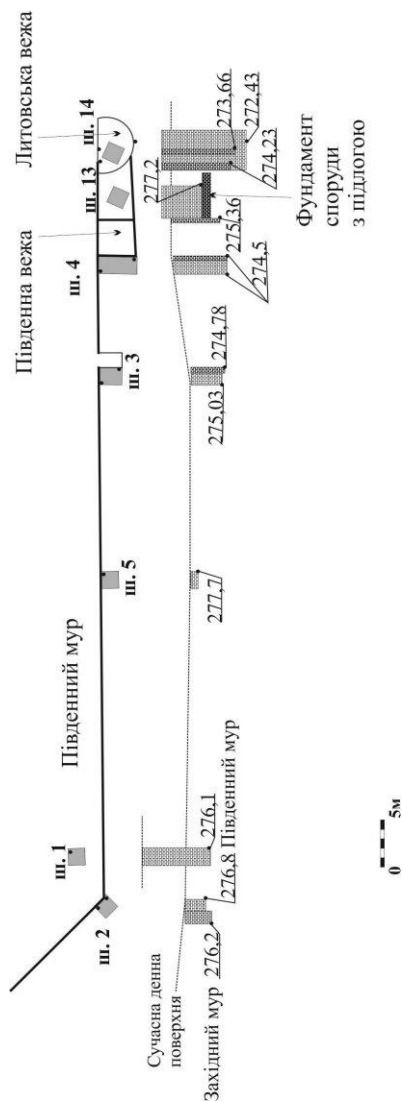

Рис. 25. Загальна схема замірів нижнього рівня закладки Південного муру, Південної та Литовської вежі

повних археолого-геологічних розрізів від верху насипу до рівня Південного Бугу.

Хвіртка, яку розчищено в шурфі № 1 з внутрішньої сторони Південного муру, не має проєму із зовнішньої сторони муру. Це може свідчити про те, що мур на ділянці шурфу № 1 має двошарову конструкцію. Внутрішній, більш давній шар будівництва, мав отвір хвіртки. Під час будівництва зовнішнього шару потреби у хвіртці вже не було, тому мур викладено без відповідного проєму.

Точне археологічне датування Південного муру зараз неможливе, оскільки в шурфах не виявлено чітко датованого «побутового» шару, який би прилягав або був підрізаний муrom. Однак, в шурфі № 14 зафіксовано зовнішнє примикання Литовської вежі до Південного муру, що може вказувати на більш ранній етап будівництва муру, аніж башти. В шурфі № 2 на ділянці сходження Західного і Південного мурів відсутня перел'язка між ними. Крім того, Західний мур налягає на Південний мур, що вказує на більш ранній час будівництва Південного муру порівняно з Західним.

Таким чином, за результатами попередніх археологічних досліджень можна визначити, що Південний мур є складною конструкцією, яка включає у себе декілька етапів будівництва. Вірогідно, це пов'язано зі змінами схеми фортифікації Меджибізької фортеці, переходом від дерев'яно-земляних до кам'яних оборонних конструкцій, а також з розширенням периметру фортеці.

БІБЛІОГРАФІЯ:

Авагян А. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях памятника архитектуры XVI в. – замка в пгт. Меджибож Хмельницкой обл. в 1986 г. – К.: 1986.

Ветров В. Археологічний сезон 2018 в ДІКЗ «Межибіж»: до підсумків / В. Ветров, І. Западєнко. // Вісник «Межибізький замок». – 2018. – №4. – С. 8–13.

Западєнко І. «Королівська кахля» Стефана Баторія [з археологічних розкопок сезону 2018 р. у Межибізькій фортеці] // Вісник «Межибізький замок». – 2018. – №4. – С. 14–15.

Межибізька фортеця: із знахідок 2018 року // Вісник «Межибізький замок». – 2018. – №4. – С. 3 обкл.

Підсумки археологічного сезону експедиції ДІКЗ «Межибіж» у 2019 р. / О. Погорілець, В. Ветров, А. Барановський, Р. Радченко. // «Межибізький замок». – 2019. – №3. – С. 10–11.

Толкачев Ю., Склярский А. Отчет об археологических исследованиях на территории крепости в пгт. Меджибож в 1990 г. – К.: НА ИА НАНУ, 1990.

Толкачев Ю. Межибізький замок / Юрій Толкачев. – Київ: Видавець Олег Філюк, 2010. – 150 с.

Погорілець О., Ветров В., Радченко Р., Стопенчук С., Ветрова Т., Барановський А. Науковий звіт про археологічні дослідження на території ДІКЗ «Межибіж» та смт. Меджибіж Летичівського району Хмельницької області у 2018 році – К.: НА ИА НАНУ, 2020.

ДО РЕКОНСТРУКЦІЇ ПАЛАЦУ СЕНЯВСЬКИХ У МЕДЖИБОЖІ СТАНОМ НА XVI СТОЛІТТЯ*

Ігор Западенко

Питання про реконструкцію вигляду палацу Сенявських на попередніх будівельних етапах постало, коли у ході натурних та історико-архітектурних досліджень з метою реставрації пам'ятки (з 2015 р.) з'ясувалося, що еволюція палацу до того вигляду, який відомий з XIX-XX ст., була більш складною, ніж уявлялося раніше. Головним періодом для формування палацу є XVI століття, коли Меджибіж разом з замком і палацом придбав у власність коронний гетьман Польщі Миколай Сенявський. За часів володіння Сенявськими замковий комплекс набув рис східноєвропейського Ренесансу. У подальшому палац, як частина цього комплексу, піддавався неодноразовим перебудовам, які супроводжувалися як додаванням нових елементів (наприклад, неоготика середини XIX ст.), так і втратою деяких ознак, характерних для ренесансного періоду. Найбільш ранні наявні іконографічні матеріали датуються XIX ст. і не дають уявлення про первісний вигляд палацу як гармонійного зразка ренесансної архітектури Центрально-Східної Європи (Przyjacieł Ludu, 1843, s. 1, 2, 4, 5).

До 2016 року архітектурі Меджибізької фортеці та її складової частини - палацу Сенявських - були присвячені лише поодинокі публікації українських авторів. Початком наукових історико-архітектурних досліджень Меджибізької фортеці і палацу Сенявських можна вважати публікацію українського радянського мистецтвознавця і архітектора Григорія Логвина (1959). На сьогоднішній день подані в ній датування та інтерпретації генези палацу, які базувалися на досвіді мистецтвознавця, а не на натурних дослідженнях, за багатьма позиціями підтвердження не знайшли.

---

* Западенко І. До реконструкції палацу Сенявських у Меджибожі станом на XVI століття. // Current issues in research, conservation and restoration of historic fortifications. - 2019. - №11. - С. 272-288. - ISSN: 2544-6517

Проектом реставрації, який розроблявся у 1980-1990-х рр. під керівництвом Євгенії Лопушинської, передбачалося відновлення вигляду головного палацового корпусу станом саме на XVI століття (Українский специальный научно-реставрационный проектный институт «Укрпроектреставрация», 1993b). Цей проект не було реалізовано, однак комплекс досліджень, проведених для його розробки, дав основу для сучасних доповнень та уточнень, а ті у свою чергу спонукали істотно переглянути ті уявлення про вигляд палацу на період Ренесансу, які було включено у проект «Укрпроектреставрації» і опубліковано Євгенією Лопушинською (1993, 1996). Після останньої зазначеної публікації підсумки історико-архітектурних досліджень палацового корпусу українськими авторами не публікувалися впродовж двох десятиліть. Разом з тим, у зазначених вище дослідженнях та проекті не враховувався обсяг публікацій зарубіжних авторів, зокрема польських та чеських, які розглядали палац Сенявських в якості одного з прикладів цілого типологічного класу ренесансних будівель.

У сучасних дослідженнях науковцями Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» для аналізу типологічних зв'язків палацу Сенявських з ренесансною архітектурою Центрально-Східної Європи використовуються праці зарубіжних авторів. Зокрема, це публікації Доброслави Менцлової (Menclová, 1953) і Елемера Вар'ю (Varjú, 1932), які присвячено замку Турзонів в Бетлановцах, Словаччина. Увага до цієї пам'ятки у контексті дослідження палацу Сенявських обумовлена подібністю обох будівель у пропорціях, оздобленні та, імовірно, періоді будівництва. Палац Сенявських ще на початку та в середині XX ст. розглядався польськими та угорськими науковцями в контексті його датування, історико-архітектурного аналізу та досліджень поширення ренесансних тенденцій з Італії до Центрально-Східної Європи: в публікаціях Стефана Шиллера (Szyller, 1909), Вацлава Гусарського (Husarski, 1936), Дьйордя Коморочи (Komoróczy, 1936), Юліуша Росса (Ross, 1972). Окремі їхні висновки, зокрема щодо датування палацу Сенявських порівняно з замком в Бетлановцах з огляду на сучасний фактичний матеріал потребують перегляду, але в цілому використання напрацьовань зарубіжних науковців XX ст. сприяло якісно новому підходу до вивчення генези палацу Сеня-

Рис. 1. Палац Сенявських у Меджибізькій фортеці, 2015 рік

вських. Особливо слід відзначити значення праці Мар'яна Морельовського (Morelowski, 1961) для дослідження шляхів поширення архітектурних тенденцій ренесансу італійського походження. Автор наголошував, що і деталі, і засадничі проблеми цього питання недостатньо опрацьовані у попередніх публікаціях, і потребують ще багатьох років підготовчої праці, починаючи від узагальнень джерельних та інвентаризаційних (Morelowski, 1961, s. 31). Хоч меджибізький палац у зазначеній праці не згадується, однак за декоративними ознаками від належить саме до типу розглянутих в ній архітектурних об'єктів. Дослідження Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» через шість десятиліть після зазначеної публікації роблять внесок до піднятої в ній проблематики, долучаючи до географічного ареалу поширення ренесансних тенденцій палац Сенявських та інші об'єкти з України.

Рис. 2. Замок Турзонів в Бетлановце, Словаччина, 2020 рік

Починаючи з 2014 р., натурні дослідження здійснюються Тетяною Філіповою і Вадимом Бояркіним (ТОВ «Граужис і партнери» і ТОВ КТК БУД), археологічні - Олегом Погорільцем і Віктором Ветровим (Державний історико-культурний заповідник «Межибіж»), історико-архітектурні - Тетяною Філіповою, Ігорем Западенком, Інною Акмен (ТОВ «Граужис і партнери, ДКЗ «Межибіж», Харківський національний університет будівництва і архітектури). Матеріали історико-архітектурних досліджень палацу Сенявських 2015-2018 р.р., видано друком у вигляді збірника (Палац Сенявських – Чарторийських в Меджибожі, 2018) – першого видання, цілком присвяченого дослідженням та реставрації палацу Сенявських як пам'ятки Ренесансу Центрально-Східної Європи.

У процесі рятівних археологічних досліджень 2015-2019 рр., які передували кожному етапу реставраційних робіт, здійснено

шурфування та розкопи у підвальному поверсі палацу і на прилеглої території біля західного фасаду та вздовж північного фасаду, досліджено матеріал засипки підлоги партера і другого поверху. Внаслідок численних перебудов, утилітарного використання будівлі у радянський час та її подальшого руйнування археологічний матеріал являє собою поєднання фрагментів різних періодів. Серед них, окрім окремих будівельних елементів, практично не виявлено артефактів *in situ*, які б могли слугувати надійними часовими маркерами будівельних етапів палацу. Водночас, фрагментовані артефакти з палацу, особливо з груп «кераміка» та «скло», склали колекцію у кількості предметів та охоплюють період від XIV до XIX ст. Значний обсяг нових фактів дала суцільна розчистка головного (північного) фасаду палацу від багаторічних нашарувань деструктованого тиньку, яку було проведено у 2018 р. Зокрема, не підтвердилося припущення Євгенії Лопушинської про наявність поясу сліпої аркатури аттика, однак отримала підтвердження висунута у 2016 р. гіпотеза щодо існування у палацу в період Ренесансу зовнішньої галереї на рівні другого поверху. Археологічні дослідження 2019 р., які ще тривають, засвідчили наявність регулярних кам'яних будівельних конструкцій нижче рівня денної поверхні з зовнішньої сторони північного фасаду палацу. На сьогоднішній день перед дослідниками постає низка висновків, уточнень і запитань до з'ясування на наступних етапах роботи.

Метою статті є реконструкція автентичного вигляду палацу Сенявських у XVI-XVII ст. шляхом відновлення елементів, втрачених у подальших періодах, на підставі типологічного аналізу і натурних досліджень 2015-2019 рр. Типологічний підхід до реконструкції обрано через відсутність іконографічних джерел ранніх періодів, фрагментарність документальних свідчень та розмаїтість археологічного матеріалу стосовно палацу. Реконструкція за таким методом дозволяє скласти вигляд втрачених елементів палацу з більшою або меншою вірогідністю, спланувати напрямки подальших натурних досліджень палацу та прилеглої території з метою верифікації висновків. У разі підтвердження тих або інших гіпотез приймаються рішення щодо внесення змін у концепцію реставрації палацу, концепцію його музеєфікації та способів візуалізації його автентичного ви-

гляду на відповідний період.

Палац Сенявських у проектно-реставраційній документації іменується «Палац замку XVI ст. в смт Меджибіж Хмельницької області (пам'ятка архітектури національного значення охоронний №764/1)», однак історія формування цього архітектурного об'єкту починається на кілька століть раніше. За висновками дослідницької групи під керівництвом Є. Лопушинської Українського спеціального науково-реставраційного проектного інституту «Укрпроектреставрація» (1993а, арк. 3), тут ще у XIV ст. розташовується споруда, яка вписується у планування існуючого палацу і частково залишилась у складі його конструкції після перебудов. Найвірогідніше, що палац у нині відомому вигляді утворений шляхом перебудови попередніх споруд і надання їм вигляду гармонійної будівлі у пропорціях пізнього Ренесансу. Перебудову здійснено шляхом зведення фасадів, гребінчастого аттика, оздоблення характерними для свого часу функціональними та декоративними елементами.

На підставі комплексних наукових досліджень інститутом «Укрпроектреставрація» було розроблено проект (Укрпроектреставрація, 1993b), який передбачав реставрацію екстер'єру палацу станом на XVI ст. відповідно до тогочасних висновків. Передбачалося, зокрема, пониження ґрунту до рівня денної поверхні відповідного періоду для розкриття повної вертикальної пропорції будівлі, ліквідація псевдоготичного оздоблення вікон та повернення їх до типових ренесансних розмірів, утворення сліпої аркатури у поясі аттика. Цей проект залишився не реалізований через відсутність державного фінансування.

Деструктивні процеси, що тривали у пам'ятці, спонукали до розробки та реалізації оновленої проектно-реставраційної документації палацу Сенявських. Через те, що наявна іконографія палацу починається з XIX ст., концепцією реставрації передбачено не ліквідувати безповоротно стилістичні нашарування цього часу, а здійснити реставрацію саме на XIX ст. з розкриттям та музеєфікацією автентичних елементів попередньої еволюції палацу. Відтак, проект, реалізація якого триває з 2015 р., має відмінності від проекту «Укрпроектреставрації» (1993а, арк. 3) - залишаються елементи псевдоготичного оздоблення вікон, сліпою аркатурою аттик не

декорується.

Одночасно з натурними і археологічними рятивними дослідженнями, з використанням та інтерпретацією артефактів, які розкриваються у процесі реставрації, здійснюється реконструкція попередніх етапів вигляду палацу Сенявських науковцями Державного історико-культурного заповідника «Межибіж». Ними застосовано порівняльно-типологічний метод, матеріалом для якого є пам'ятки архітектури Центрально-Східної Європи. На сьогоднішній день це дозволило з'ясувати наступні аспекти, які відрізняють гіпотетичну реконструкцію палацу Сенявських на XVI ст. від проектів реставрації, які розроблялися раніше.

З точки зору архітектоніки палац Сенявських є типовим представником ренесансних будівель з так званим «польським аттиком», який, однак, поєднується з не надто поширеним по всій території Речі Посполитої основним декоративним елементом. Цим елементом є так званий «напівкруговий» гребінь, тобто увінчання стіни зубцями, які складаються з напів- та чвертькіл, часом у поєднанні з прямокутниками.

Іконографічна інвентаризація аттикових будівель часів ренесансу засвідчила, що тип напівкругових зубчастих гребенів у центральній, західній, північній та східній Речі Посполитій активно не представлений. На теренах сучасної України цей елемент мають палац у Меджибожі, монастир в Межиричі, а також з пізнішими маньєристичними трансформаціями – Стирова вежа в Луцьку і Східна вежа в Острозі. Натомість, напівкругові аттики у значній кількості представлені в ареалі Словаччина-Моравія, прилеглих до нього регіонах південної Польщі (зокрема, в Сілезії), з поодинокими зразками на території Трансільванії і Австрії. Авторами систематизовано понад 40 об'єктів у межах названого ареалу з різноманітними різновидами напівкругових аттиків, фронтонів, гребенів мурів, які типологічно споріднені з зубчастим гребенем аттика палацу Сенявських. Особливим регіоном їх поширення є Спішський край Словаччини, де знаходиться й палац Турзонів в Бетлановцях. Тобто, і палац в Меджибізькій фортеці, і замок в Бетлановцях належать до типу будівель з напівкруговими гребінчастими аттиками.

Подібність між палацом Сенявських (рис. 1) і замком Турзонів (рис. 2) підкреслюється й співпадінням їхніх

пропорцій. Геометричний об'єм обох будівель є класичним для Ренесансу подвоєним кубом, а їхні геометричні розміри по всіх трьох осях пропорційно подібні.

Оскільки датування будівництва палацу Сенявських досі становить проблему з огляду на недостатність документальних матеріалів і археологічних маркерів, згаданий замок Турзонів в Бетлановцах, який має засвідчений час будівництва (1564-1568 рр.), є одним з типологічних маркерів для датування.

Д. Коморочи у 1936 р. висловив думку, що палац у Меджибожі був зразком для замку в Бетленфалві (Бетлановцах). Своє припущення він обґрунтовував власним аналізом напрямків поширення прогресивних архітектурних та мистецьких тенденцій між Польщею та Угорщиною у XV та XVI ст. Однак, сучасні дослідження спростовують цю гіпотезу. Замок Турзонів спроектовано та побудовано як цілісну архітектурну споруду, у той час як на місці палацу Сенявських у Меджибізькому замку впродовж XV – першої половини XVI ст. вже існував комплекс різнотипних будівель, Лише на наступному етапі формування палацу Сенявських йому було надано вигляду гармонійної будівлі ренесансних пропорцій шляхом добудови фасадів з «польським» аттиком, який увінчано напівкруговими зубцями. Тому у рамках гіпотези про взаємний вплив будівель в Меджибожі та Бетлановцах може йтися про запозичення зразка з Словаччини до Поділля, але не навпаки. У такому разі перебудова палацу Сенявських до відомого нині вигляду відбувалася не раніше другої половини XVI або першої третини XVII ст.

На користь цієї гіпотези щодо часу формування вигляду палацу Сенявських та джерел запозичення стилю свідчить аналіз пам'яток Центрально-Східної Європи, які мають подібні елементи напівкругового оздоблення аттиків та фронтонів

*Рис. 3. Завершення фронтона
кам'яниці «U České orlice», Прага,
Чехія*

(Западенко І., Погорілець О., Акмен І., 2018). Незважаючи на досі достеменно не з'ясоване місце походження цього стилю, в цілому досить чітко окреслюється регіон його побутування (Чехія, Словаччина, південна Польща), а також час (від середини XVI до першої третини XVII ст.). На додаток до згаданого аналізу замкових, палацових та міських будівель цікаво навести ще один нетиповий приклад: міську кам'яницю «U České orlice» у Празі (рис. 3). Попри свій ренесансний вигляд, ця кам'яниця є новобудовою 1896 р. архітектора Фрідріха Омана (Friedrich Ohmann), яка свідомо наслідує риси регіонального Ренесансу. Однією з таких рис є завершення фронтона, яке виконано у тих же канонах, що й зубці аттика палацу Сенявських та інших стилістично споріднених об'єктів. Цей твір Фрідріха Омана засвідчує наявність усталеної сукупності рис, які властиві чесько-словацькій архітектурній інтерпретації пізнього Ренесансу, і які в силу поки не з'ясованих обставин було експортовано до Меджибожа у вигляді оздобу палацу Сенявських.

Як свідчить подальший аналіз, для зазначеного стилю споруд є характерною наявність низки елементів, які палац Сенявських втратив під час подальших перебудов, але на які може вказувати типологічна реконструкція та натурні дослідження. Таким елементами є галерея, різьблені портали, настінний розпис або

Рис. 4. Фасад палацу Сенявських із знятим тинькуванням. Хрестиками позначено місця розташування вапнякових консолей

сграфіто.

Гіпотеза про можливість існування у XVI ст. галереї, яка доповнювала зовнішній вигляд та функціональність палацу Сенявських, була вперше висловлена у 2016 р. (Западенко, 2016). Галерея того або іншого вигляду, зазвичай арочна, крита, ззовні або знадвору, є типовим елементом палацової архітектури, який було запозичено Східною Європою з Італії разом з базовим комплексом архітектурних рішень Ренесансу.

Стосовно споруд, типологічно споріднених з палацом Сенявських, фасадна галерея має не тільки побутове, а й оборонне призначення. Час формування італійських взірців ренесансних палаців та міських вілл є періодом регулярних війн та внутрішніх переворотів серед міст-держав, боротьби кланів, повстань містян проти узурпації влади, тому галереї набувають не тільки утилітарного чи естетичного значення, а й функції оборонних об'єктів у міських боях (Menclová, 1953, s. 70). Дещо інакше, але також з використанням замкової галереї, формувався у XVI ст. оборонний комплекс найближчого аналога меджибзького палацу - замку Турзонів у Бетлановцах. Він складався з зовнішнього рубежу у вигляді втрачених нині навколишнього рову і муру, та рубежу внутрішнього, яким була власне сама будівля замку з галереєю (Varjú, 1932, s. 10-11). Наявність галереї у палаці Сенявських станом на XVI ст. також має оборонне обґрунтуван-

Рис. 5. Фрагмент фасаду палацу Сенявських з двома прямокутними опорами та слідами прилягання арочних склепінь галереї

Рис. 6. Галерея внутрішнього двору кам'яниці Корнякта, Львів, Україна

Рис. 7. Елемент опори склепіння кам'яниці Корнякта із зрубною декоративною частиною

ня. Із розвитком і забудовою території дитинця та її збільшенням порівняно з кам'яним замком литовського періоду (XIV ст.) кругла вежа-донжон опинилася всередині палацових будівель і втратила домінуюче значення. Натомість, функцію останнього рубежу оборони у разі прориву ворога на територію замку перебирає на себе палацовий корпус, а наявність галереї розширює його оборонну функціональність.

Розчищення у 2018 р. фасаду палацу Сенявських від де-структованого тиньку засвідчило наявність ритмічного горизонтального ряду прямокутних деталей з тесаного вапняку перерізом близько 0,3 x 0,3 м, які заглиблено у цегляну кладку (рис. 4, 5). Початково ці деталі були декоративними консолями, на які спиралися хрестоподібні арочні склепіння галереї. Під час пізніших пере-

Рис. 8. Залишок пройому дверей та одвірка на рівні другого поверху палацу Сенявських

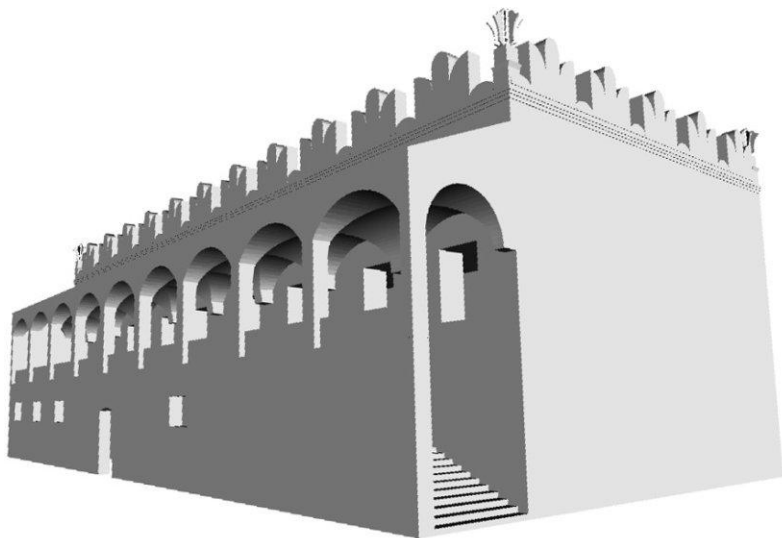
Рис. 9. Стара ратуша у Простейові, Чехія (Wikimedia, фото Pernak, ліцензія CC A 2.5 Gen)

будов їх було зрубано і затиньковано. Також на цегляній кладці фасаду між консолями у вигляді півкіл чітко прослідковуються сліди прилягання відсутніх склепінь галереї.

Аналог цим залишкам раннього будівельного періоду палацу є, зокрема, у королівському замку Вавель у Кракові та внутрішньому дворі кам'яниці Корнякта у Львові (рис. 6). На рис. 7 видно, що такі елементи залишаються у кладці фасаду після демонтажу галереї, перекриття якої утворене рядом хрестоподібних цегляних склепінь, які прилягають до фасаду та спираються на ряд декоративних вапнякових консолей, а з іншого боку спираються на ряд колон, які завершуються несучими арками.

Ще одним артефактом є віднайдений залишок дверного проєму та характерних для XVI ст. тесаних вапнякових одвірків у фасаді на рівні другого поверху (рис. 8). Очевидно, вони є залишком дверей, які вели на галерею. В подальшому, як свідчить сьогоднішнє розташування віконних проїмів і стан кладки, вікна і двері

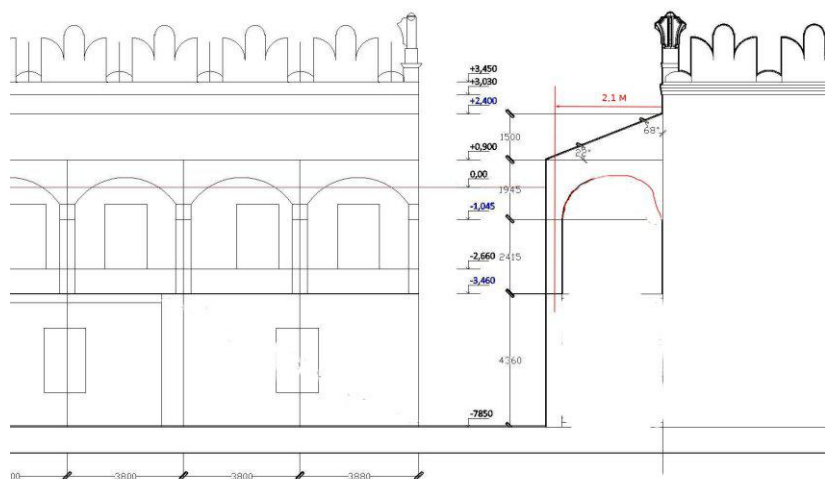

Рис. 10. Тривимірна реконструкція палацу Сенявських з галереєю станом на XVI-XVII ст.

багаторазово закладалися і пробивалися в інших місцях.

Найближчим аналогом вигляду, який міг мати палац Сенявських до втрати прибудованої галереї, що відповідає залишкам консолей, є будівля Старої ратуші у м. Простейов, Чехія (рис. 9). Вона має партер з суцільними стінами, поверх з аркатурою та склепінчастим перекриттям, а також сходовий марш, який провадить на галерею з вулиці. Особливої уваги заслуговує те, що корпус Старої ратуші в Простейові спроектовано за тим самим ренесансним гармонійним каноном подвоєного куба (паралелепіпеда), що й палац Сенявських і замок Турзонів, до того ж оздоблено аттиком з зубчастим гребнем типу «Меджибіж - Бетлановце».

Композиція Старої ратуші з галереєю у Простейові дозволяє моделювати вигляд палацу Сенявських (рис. 10). Геометричні розміри, які обчислено за вимірами палацу та відстанню між консолями (рис. 11), вказують на кут нахилу покрівлі галереї 22° . Цей кут нахилу відповідає мінімально допустимому практичному нахилу як для покриття даху гонтом (18°), так і

Рис. 11. Реконструкція галереї палацу Сенявських за розташуванням консолей

черепицею (22°), що свідчить про достовірність реконструкції.

На цьому ескізі розташування та конструкція сходів є умовними через відсутність на цей момент ознак, за якими їх було б можливо реконструювати. Окрім варіанту, який показано на рис. 10, 11, імовірно є конструкція ганку подібна до тієї, яку представлено на макеті ренесансного замку Фірлеїв у

Рис. 12. Макет замку Фірлеїв станом на 1580-1640 рр. з експозиції музею замку в Яновці

Рис. 13. Фундамент галереї у замку Фірлеїв в Яновці, Польща

Яновці, Польща (рис. 12).

Зазначимо, що замок Фірлеїв у Яновці, який розбудовується у ренесансному стилі приблизно у той самий період, що й замок та палац Сенявських, має чимало подібних до нього архітектурних елементів, у тому числі й галерею вздовж фасаду. Нині і сам палац, і галерея зруйновані. На відміну від палацу Сенявських у Меджибожі, де рівень денної поверхні XVI ст. залягає на глибині ~1 м від сучасної, у замку Фірлеїв чітко видно залишки мурованих фундаментів галереї (рис. 13), за якими її й було реконструйовано.

Ця аналогія спонукає до подальших археологічних пошуків залишків фундаментних частин галереї палацу Сенявських, які ймовірно перебувають на глибині ~1 м і глибше, та ще й під шаром бруківки. Археологічні роботи влітку 2019 р. засвідчили, що у зазначеному місці на вказаній глибині дійсно є муровані кам'яні конструкції. На момент підготовки статті їх розкрито

---

* Цю статтю вперше опубліковано у 2019 р., коли археологічні розвідки біля фасаду палацу були виконані частково. Станом на листопад 2020 р. зазначені мурування розкрито по всій площі, виявлено дві бази колон *in situ* (див. рис. 14), що підтверджує існування галереї та її розміри і свідчить про аркадну конструкцію її першого поверху. Особливості конструкції мурування свідчать, що його функції були складніші за звичайний фундамент. Дослідження тривають.

Рис. 14. Розкопки мурування, яке слугувало фундаментом аркадної галереї (2020 р.). Цифрами 1 і 2 позначено бази колон першого поверху аркади

лише частково, робота та інтерпретація результатів тривають*.

Традиційним елементом ренесансної палацової архітектури, який притаманний також словацько-чеській регіональній інтерпретації Ренесансу, є кам'яні портали дверей. Портали зовнішні та внутрішні замку Турзонів описано та проілюстровано Д. Менцловою (Menclová, 1953, s. 72-75), вони збереглися до цього часу. У замку Фірлеїв в Яновці є зразки порталів, які слугують входами з галерей до примі-

Рис. 15. Портал входних дверей з галереї до поверху. Замок Фірлеїв в Яновці, Польща

щень на поверхах (рис. 15).

Кам'яне оздоблення зовнішніх дверей і вікон палацу Сенявських не збереглося через численні перебудови, зміну призначення будівлі і масове мародерство радянського періоду. Палац Сенявських має двері до партеру посередині фасаду, але, швидше за все, партер у XVI-XVII ст. мав господарче призначення. Також, як вказано вище, до нього прилягала галерея, тому потреби у влаштуванні порталу у партері, подібного до головного входу замку Турзонів, тут не було.

Питання щодо розташування головного входу до житлового поверху палацу Сенявських залишається відкритим. Найімовірніше, вхід був через сходи та галерею безпосередньо до кімнат поверху. На це вказує й частина одвірка (див. рис. 8), який було виявлено під тиньком під час реставрації. Окрім того, також під час реставрації у житловому поверсі палацу розкрито два внутрішні міжкімнатні портали дверей у ренесансній стилістиці (рис. 16, 17). Під час перебудов вздовж поверху було влаштовано інші пройоми дверей у вигляді прямолінійної анфілади, а портали замуrowано і затицьковано. Для цього було зрубано усі декоративні деталі антаблементу.

Залишки профілювання деталей, що збереглися, дозволяють більш-менш точно реконструювати початковий вигляд порталів, оскільки їх декорування було вельми стриманим.

Період Ренесансу є часом широкого застосування кольору і образотворчих технік в архітектурі. У палацах і замках, які

Рис. 16-17. Міжкімнатні портали другого поверху палацу Сенявських

Рис. 18. Міський будинок у Тельчі, Чехія (Wikimedia, фото Txlxt Txlxt, ліцензія CC BY-SA 3.0)

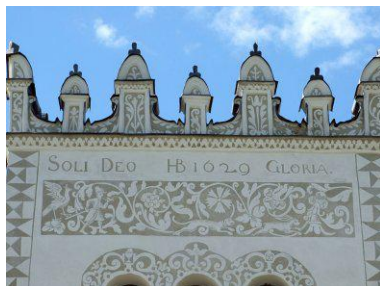

Рис. 19. Дзвіниця у Стражках, Словаччина (Wikimedia, фото Investigatio, ліцензія CC BY-SA 3.0)

споруджено або перебудовано у XV-XVI ст. за ренесансними канонами, для оздоблення часто використовується декорування кольоровим або монохромним орнаментом або зображеннями. Будівлі-пам'ятки Центрально-Східної Європи свідчать, що кольорове або монохромне художнє декорування доволі часто застосовується одночасно з зубчастими аттиками чи фронтонами, у тому числі з їхнім напівкруговим різновидом. При тому декорується саме пояс аттика (фронтон) та зубці його гребеня (рис. 18, 19). Подібним чином для акцентування регіональної традиції Ренесансу декоровано фронтон кам'яниці «U České orlice» (рис. 3).

Застосовувалося оздоблення у техніці сграфіто й у замку Турзонів, найближчому композиційному аналогові палацу Сенявських (Varjú, 1932, s. 18), яке частково збереглося до нашого часу. Проектом реставрації замку Турзонів на початку 1950-х рр. передбачалося виконати орнаментування зубців аттика, однак, під час реалізації проект було значно спрощено, у тому числі відмовилися й від декорування зубців.

Разом з тим, багато споруд, про які згадувалося вище, такого декорування не мають. Чи застосовувалося кольорове або графічне декорування палацу Сенявських - нині відповісти неможливо. Фізико-хімічні дослідження тиньку на предмет залишків пігментів фарби не проводилися через критичну ерозію палацових стін перед реставрацією. Через численні пере-

будови практично не було шансів знайти залишки оригінального тиньку XVI ст., які б могли свідчити про застосування кольорового декору. Тому декорування аттика та зубців палацу Сенявських розписом або сграфіто може розглядатися лише як один з гіпотетичних елементів, які досить характерні для XVI-XVII ст.

ВИСНОВКИ

Вигляд палацу Сенявських станом на XVI-XVII ст. сформувався під впливом ренесансної архітектурної традиції Центрально-Східної Європи. Аналіз стилістично споріднених пам'яток Словаччини, Чехії, інших країн, разом з конструктивними елементами, які було виявлено у 2016-2019 рр., дозволяє здійснити досить точну реконструкцію важливого втраченого елемента: дворівневої галереї вздовж фасаду із входом на житловий поверх.

Наступним елементом, який властивий для палацової архітектури Ренесансу, є кам'яні портали, які з певною ймовірністю можливо реконструювати за залишками двох пошкоджених порталів палацу Сенявських та аналогами відповідного періоду.

Гіпотетичним елементом оздоблення палацу є орнаментальний розпис або сграфіто аттика та/або зубців. Через численні подальші перебудови та руйнування наявність такого декору є імовірною, але не обов'язковою.

За сукупністю зазначених елементів, з використанням аналогій із пам'ятками Центрально-Східної Європи, можливо здійснити реконструкцію важливого етапу еволюції палацу Сенявських: його вигляду у другій половині XVI - першій третині XVII ст. Оскільки така реконструкція матиме характер частково підтверджений натурними дослідженнями, а частково гіпотетичний, її результат не вносить принципових змін до концепції чинного проекту реставрації палацу. З метою візуалізації її можливо виконати засобами графічного моделювання та у вигляді макету, з подальшим використанням в експозиції музеефікованого палацу.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1843. Zamek w Międzyborzu. *Przyjaciel Ludu*, R.10, nr 20.

Husarski W., 1936. *Attyka Polska i jej wpływ na kraje sąsiednie*. Warszawa: Towarzystwo wydawnicze.

Komoróczy G., 1936. *O węgierskich pamiątkach na ziemi Polskiej*. W: Polska i Węgry : stosunki polsko-węgierskie w historii, kulturze i gospodarstwie. Warszawa ; Budapest : Wydaw. Henryk Forbát, (Budapest : Druk. Athenaeum).

Menclová D., 1953. Kaštieľ v Betlanovciach. *Pamiatky a múzeá*, №2, s. 67–74.

Morelowski M., 1961. *Początki italianizującego renesansu na Śląsku*. Rocznik Historii Sztuki, Tom II, s. 31–86. <https://doi.org/10.11588/diglit.12453.2>

Ross J., 1976. *Z badań nad związkami Słowaczyny i Małopolski w dziedzinie architektury i rzeźby architektonicznej z okresu renesansu (do 1580 roku)*. W: Renesans. Sztuka i ideologia. Materiały Sympozjum Naukowego Komitetu Nauk o Sztuce PAN, czerwiec 1972 oraz Sesji Naukowej Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Kielce, listopad 1973. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe.

Szyller S., 1909. *O attykach polskich i polskich dachach wklęsłych*. Warszawa: Rubieszewski i Wrotnowski.

Varjú E., 1932. *A Bethlenfalvi kastély*. W: Magyar várak. Budapest: Múemlékek Országos Bizottsága és a Könyvbarátok Szövetsége, s. 18-19.

Западенко І., 2016. Палац Сенявських - Чарторийських у Меджибожі і палац Петра Фейгеля у Бетлановце (Словацчина): спільна типологія та історичні паралелі. *Науковий вісник "Межибіж"*, №1, с. 27–33.

Западенко І., Погорілець О., Акмен І., 2018. *Палац Сенявських у Меджибожі в контексті польського, словацького, угорського Ренесансу*. W: Current issues in research, conservation and restoration of historical fortifications. Collection of Scholarly articles. Number 10. Edited by Zygmunt Gardziński and Mykola Bevz. Chelm ; Lviv: The State School of Higher Education in Chelm ; L'viv Polytechnic National University.

Логвин Г., 1959. *Замок у Меджибожі (Пам'ятник архітектури XVI ст.)*. Київ: Держбудвидав.

Лопушинська Є., 1993. *Меджибізька фортеця: Історія створення ансамблю в світлі останніх досліджень*. В: Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. Кам'янець-Подільський: б. в.

Лопушинська Є., 1996. Меджибізька фортеця. *Пам'ятки України*, №3-4, с. 42-47.

Палац Сенявських – Чарторийських в Меджибожі. Історико-архітектурні дослідження та реставрація. 2018 рік, 2018. Житомир: Вид. О. О. Євенок. ISBN 978-617-7703-11-1

Укрпроектреставрація, 1993а. *Памятник архитектуры (охр. № 764) XVI в. Крепость-музей в пгт. Меджибож Хмельницкой обл. Дворец. Комплексные научные изыскания*. Том 11. Книга 4. Вып. 1. Киев.

Укрпроектреставрація, 1993б. *Памятник архитектуры (охр. № 764) XVI в. Крепость-музей в пгт. Меджибож Хмельницкой обл. Дворец. Рабочая документация*. Том 14. Книга 1. Вып. 1, 2, 3. Киев.

СИМВОЛІКА АТТИКА ПАЛАЦУ СЕНЯВСЬКИХ У КОНТЕКСТІ РЕНЕСАНСУ І РЕФОРМАЦІЇ ТА ПИТАННЯ ДАТУВАННЯ ОКРЕМИХ ОБ'ЄКТІВ МЕДЖИБІЗЬКОГО ЗАМКУ

Ігор Западенко

Меджибзька фортеця (пам'ятка архітектури національного значення, охоронний №764) після усіх перебудов та після руйнувань радянського періоду зберегла мало декоративних архітектурних елементів, які б слугували маркерами свого часу, подій, світогляду. Тим більш помітними і цінними для дослідників є ті архітектурні деталі, які збереглися на своїх місцях, незважаючи на обставини. Однією з таких архітектурно-пластичних форм є аттик палацу Сенявських XVI ст. (будівля у східній частині фортеці, складова частина фортечного комплексу), який належить до типу, цілковито відмінного від інших споруд регіону (рис. 1). Та й у цілому цей палац являє собою унікальне явище: будівля у стилістиці східноєвропейського ренесансу у чистому вигляді – в тому регіоні, де цей стиль є зовсім не характерним. Споруд, які оздоблено аттиками, у складі комплексу Меджибзької фортеці є три: окрім щойно згаданого палацу – флігель та верхній поверх барбакану (рис. 2). У всіх трьох споруд аттики мають різний ступінь збереження та різнотипне архітектурне оформлення, що свідчить про відмінність у часі їх створення.

Найбільше зберігся саме аттик палацу, який оздоблено зубцями «півколистого» типу, пріоритет походження якого дискутується між Силезією, Чехією та Словаччиною, а також наріжними декоративними вазами, які мають відмінну між собою форму. Автором статті раніше було наголошено на існуванні у

---

* Западенко І. Символіка аттика палацу Сенявських у контексті ренесансу і реформації та питання датування окремих об'єктів Меджибзького замку. // Current issues in research, conservation and restoration of historic fortifications. – 2020. – №12. – С. 110-138. – ISSN: 2544-6517

Рис. 1. Палац Сенявських в Меджибізькій фортеці на листівці поч. XX ст.

Словаччині та Чехії пам'яток з аналогічним поєднанням типу зубців та декоративних ваз (Западенко, 2018, 2019), яке свідчить про невідповідність спільного вживання обох елементів у складі згаданого типу аттиків.

Вичерпати пояснення цього стійкого явища суто декоративними мотивами неможливо. Пояснити традицією або модою, яка панувала на певній території – теж, адже меджибізький палац Сенявських знаходиться далеко за межами досить компактного ареалу поширення цього типу аттиків. Оскільки мистецька ідеологія часів Ренесансу надає конкретного символічного значення кожному мистецькому чи архітектурному об'єкту та робить з нього певну світоглядну декларацію, яка написана мовою гармонії частин, пропорцій, форм, окремих деталей – логічно розглянути гіпотезу, що аттик палацу Сенявських в Меджибожі теж є таким світоглядним меседжем. Однак, «абетку» цієї мови, тобто значення архітектурних символів, нашими сучасниками забуто, тому розуміння ідеології, закладеної в архітектуру палацу Сенявських та його деталі, становить проблему, яка потребує розв'язання. І, якщо тип «півколистих» аттиків (який часто не зовсім справедливо і спрощено

Рис. 2. Аттикові споруди Меджибізької фортеці: верхній поверх барбакану (ліворуч від шатра вежі) і флігель (праворуч). Фото 1908 р.

Рис. 3. Аттики флігеля (ліворуч від вежі) та палацу (праворуч від вежі) у Меджибізькій фортеці у ході реставрації, 2020 рік

називають «ластівчиний хвіст») аналізувався і дискутувався ще з середини ХХ ст, то сенс декоративних ваз згаданого типу не користувався увагою дослідників.

Походження східноєвропейських ренесансних аттиків більшою або меншою мірою, як типу в цілому або стосовно

окремих пам'яток, подібних до палацу Сенявських, торкалися у своїх роботах польські історики мистецтва С. Шиллер (Szyller, 1909), Ю. Росс (Ross, 1953; 1976), М. Морельовський (Morelowski, 1961), угорські Е. Вар'ю (Varjú, 1932) та Г. Коморочи (Kotogóczy, 1936), чеська дослідниця Д. Менцлова (Menclová, 1953).

Грунтовною працею щодо походження та поширення ренесансних аттиків у Східній Європі досі вважається праця В. Гусарського (Husarski, 1936), в якій систематизовано найбільший обсяг матеріалу про поширення аттиків, у тому числі «півколистих», у Польщі та сусідніх країнах. Тому висновки Гусарського найчастіше без жодних застережень цитуються іншими авторами, зокрема, українськими (див., напр., Ричков, 2015). Відтак, усі ренесансні аттики з гребінчастим завершенням, в тому числі й «півколистим», слідом за Шиллером та Гусарським залічуються до типу «польських аттиків». Місцем формування аттика як домінуючої архітектурної форми називається Польща, а регіоном, в якому викристалізувалась особлива форма «півколистого» декору – Сілезія (Kozakiewicz, 1955, s. 11; Zlat, 1955), а конкретніше Вроцлав (Zlat, 1955; s. 67; Morelowski, 1961, s. 43, 46). Але при тому авторами випускається з поля зору, що висновки Гусарського щодо походження аттиків називалися переконливими, але не остаточними в рецензії на його працю К. Сінко-Попелової (Sinko-Popielowa, 1937), яка назвала стиль аттиків словацького Спиша особливим «національним» відтінком, подібній рецензії К. Естрейхера (Estreicher, 1938), а також у публікації пам'яті Вацлава Гусарського (Wallis, 1951).

Наступними дослідниками історії архітектури було напрацьовано багато нового матеріалу, який змушує ставитися до праць Шиллера і Гусарського з безумовною пошаною, але не приймати так беззастережно висновків 80- або 110-річної давнини щодо генези і типології «польських аттиків». Досить зауважити, що у обох цих авторів, а відповідно, й у тих, хто їх зараз цитує, повторюється твердження, ніби аттиковий стиль у ренесансній Польщі було започатковано краківськими Сукенніцями, авторство яких (а відповідно, і започаткування аттика) на початку ХХ ст. приписувалося Джованні Марії Падовано. Однак, твердження щодо Падовано як мнимого автора Сукенніц було названо непорозумінням ще у 1970-х рр. (Fischinger,

1976, s. 208), і це демонструє, що сучасні дослідження неможливо будувати без урахування нового знання, яке з'явилося за кілька десятиліть. Адже навіть роботи патріарха польської історії мистецтва М. Морельовського нині вважаються певною мірою політично заангажованими, бо того тоді вимагав час і обставини (Kozieł, 2016; 2019). Не настільки категоричні сучасні автори й у датуванні кам'яниці «Pod Złotą Koroną» у Вроцлаві, яке б давало підстави вважати саме її прототипом усіх півколистих аттиків, подібних до того, що маємо у Меджибожі (Łaba, 1993; Łuniewicz, 2016).

Серед праць, які повністю присвячено такому декоративному типу аттика, який застосований у палаці Сенявських у Меджибожі, найповнішою є стаття М. Злата. У ній він на багатому ілюстративному матеріалі розвиває гіпотезу щодо сілезького походження зазначеного зразка. Проте, на відміну від попередників, пропонуючи типологію аттиків за їхнім декоруванням, М. Злат більш стримано класифікує «півколисті» аттики (Złat, 1955, s. 54–65) і виокремлює їх у перший тип свого переліку – «ранньоренесансний аттик», за яким хронологічно та типологічно у нього слідує власне «польський аттик». Необхідними елементами, аби аттик вважати «польським», М. Злат назвав наявність фризу, найчастіше у формі аркатури, та оздоблення гребеня такими елементами як подвійна волота (esownica), пілястри, трикутні щитки, маскарони. В якості наступних типів аттиків Злат виокремлює «щитовий аттик», зауважуючи, що в Польщі він найменш популярний та локально сконцентрований у Бжегу (Опольське воєводство) та околицях, і у меншій мірі в інших регіонах. Останній тип за М. Златом утворюють «народні адаптації аттика» – химерні варіації та суміші стилів, які виникали під час будівництва у провінції.

У зв'язку з введенням М. Златом поняття «ранньоренесансний аттик» слід визначити, що ж саме є раннім Ренесансом у розумінні польських авторів. За визначенням Є. Шабльовського, визначення «ранній», «розвинений» та «пізній» ренесанс стосовно трьох фаз польської ренесансної архітектури не співпадають з відповідними поняттями в ренесансній італійській архітектурі, розвиток якої відбувався іншим шляхом. Він окреслює, що форми раннього польського ренесансу першої половини XVI ст. співпадають з часами

Александра I Ягеллончика і Сигізмунда I Старого, форми розвиненого польського ренесансу другої половини XVI ст. проявляються у часах Сигізмунда Августа, Стефана Баторія і у початковому десятилітті королювання Сигізмунда III, а форми пізнього польського ренесансу першої половини XVII ст. співпадають з Вазівськими часами (Szablowski, 1952, s. 75).

Оскільки поряд з Польщею, зокрема Сілезією, особливим регіоном поширення ренесансних аттиків є Словаччина, в особливості Спиш, необхідно ознайомитися з позицією чеських та словацьких дослідників. Раніше за В. Гусарського, який вважав осередком формування східноєвропейського ренесансного стилю Польщу, Д. Менцлова подала детальний аналіз перенесення ренесансних архітектурних ідей з Італії, показала можливий шлях їх поширення та окреслила локації їх місцевих інтерпретацій у Словаччині (Menclová, 1934). Точка зору на походження, шляхи стилістичного імпорту та місцеві інтерпретації аттиків у Словаччині сконцентровано представлена у ґрунтовній роботі І. Цюлісової (Ciulisová, 1988). У першій частині статті вона аналізує особливості позицій вищезгаданих польських дослідників, а також І. Бурнатової, Т. Якімович та інших. Далі продовжує історіографію роботами угорця Н. Лехнера, чехословацьких авторів Вл. Вагнера, Й. Шпірко, А. Гюнтерової-Масрової, З. Ваги та Д. Менцлової. Цюлісова наводить їхні гіпотези і аналізує еволюцію поглядів щодо походження ренесансних аттиків, виникнення та можливих шляхів поширення «півколистого» (він же «ранньоренесансний», або «ластівчин хвіст» у різних авторів) та інших різновидів аттиків у Словаччині і на Спишу, при тому також типологічно розрізняє «півколистий» і «польський» аттики. Вона, зокрема, наводить завершення двох будівель у Кежмарку (Словаччина), – костелу та дзвіниці, – як приклад співіснування обох цих типів аттиків (Ciulisová, 1988, s. 66).

Найновішою роботою, в рамках якої аналізується реалізація «півколистих» ранньоренесансних аттиків того ж різновиду, який застосований у палаці Сенявських, є архітектурно-історичне та мистецько-історичне дослідження замку Турзонів у Беллановцах (Словаччина), яке виконане колективом авторів під керівництвом інженера-архітектора М. Яновської (Janovská, Gibalová, Neupauer, 2019).

Зауважимо, що дискусія щодо пріоритету Польщі, Сілезії або Словаччини у походженні ренесансних східноєвропейських аттиків в цілому та «півколистих» аттикових завершень зокрема перевищує рамки нашого дослідження. Для нас важливим є те, що саме цей чи то сілезький, чи то словацький вплив очевидно проявляється у Меджибожі, про що вперше зазначалося автором (Западенко, 2016). Публікації дослідників, які вивчають архітектуру інших регіонів, свідчать про обґрунтованість цієї гіпотези. Зокрема, про наявність польсько-словацького культурного впливу на формування архітектури сусідньої з Поділлям Галичини зауважував А. Мартинюк (2000).

Наведений вище історіо- та бібліографічний огляд свідчить про те, що багато питань залишаються досі відкритими, і не можуть вичерпуватися посиланнями на праці початку ХХ ст. Практичним висновком з розглянутої вище сукупності праць різних авторів, країн та періодів є окремішність двох споріднених різновидів ренесансного аттика:

- «півколистого», він же «ранньоренесансний» або також «ластівчин хвіст», який відрізняється, як правило, гладким фризом та гребенем, який складається з чверть- та півкіл у характерних комбінаціях (рис. 4);

- власне «польського аттика», який відрізняється від першого фризом, як правило, у вигляді пластичної сліпої аркатури та декоративними елементами гребеня: подвійними волютами («есовицями»), стовпчиками-пілястрами та ін. (рис. 5).

Ця окремішність чітко визначена у працях польських дослідників історії ренесансного мистецтва ще з середини ХХ ст., а також у працях їхніх словацьких колег.

Значно менше, аніж походженню та типології східноєвропейських ренесансних аттиків, в опублікованих працях приділяється символічному значенню композицій, якими завершуються ренесансні будівлі.

Символічними й алегоричними сенсами в епоху Ренесансу наповнювалися буквально усі твори мистецтва – живопису, скульптури, і монументальні мистецтва ренесансної архітектури, фортифікації, організації міського простору також підпорядковувалися цьому правилу (див., напр., Дмитриєва, 2015; Липа, 2016). Символіці в архітектурі часів ренесансу присвячені дослідження львівських авторів, зокрема Г. Хорунжої, яка виходить з

Рис. 4. Зразок ранньоренесансного аттика за М. Златом: два різновиди «півколистого» аттика замку в Болхуві (Нижня Сілезія). Будівничим вважається Якуб Парр (di Pario). Гладкий фриз, гребінь аттика як та вежі, так і на мурі утворено комбінаціями півкола та четвертини кола у поєднанні з прямокутниками. Фото Jerzy Strzelecki, Wikimedia Commons, CC BY 3.0

Рис. 5. Зразок «польського» аттика за М. Златом: Сукеннице у Кракові. Авторство монументального аттика (1557 р.) надається майстру Панкраціусу. Фриз оздоблено сліпою пластичною аркатурою, гребінь утворено пілястрами, які підперто подвійними волютами («есовицями»). Декоративними елементами на стовпчиках-пілястрах є маскирони та фіали. Фото Zygmunt Put, Wikimedia Commons, CC BY-SA 4.0

того, що наповненість символікою будівель другої половини XVI — першої половини XVII ст. є особливістю не Львова, а власне того часу (Хорунжа, 2012).

Однак, у рамках цього дослідження не вдалося знайти праць, з допомогою яких можливо було б конкретно інтерпретувати символічні сенси саме ранньоренесансного типу аттиків, зокрема, аттика палацу Сенявських.

М. Морельовський у своїй праці (Morelowski, 1961) неодноразово вказує на характерність мотиву півкола для завершення порталів, надгробків, фронтонів і аттиків, але концентрується на їх географічному походженні та характеристичному значенні, а не на символічному сенсі півкола у ренесансній ідеології. А. Мілобєндзкий (Miłobędzki, 1986, s. 363) пропонує звернути особливу увагу на мотив півкола, який у XVI ст. часто виступає у гребнях фронтонів і аттиків, але за своєю версією пов'язує його походження з Північною Європою, що не узгоджується з існуванням великого ареалу поширення «півко-

листя» ранньоренесансних аттиків у Центральній Європі. Його пояснення появи півколистих завершень поступовою зміною моди на готичну стрільчасту арку модою на півколо теж навряд чи відповідає філософським засадам Ренесансу. Адже сам А. Мілобєндзкий далі наголошує, що епоха гуманізму «збагатила польські будівельні програми новими політичними, суспільними та філософсько-релігійними сенсами, які часто приховувалися у складному алегоричному декоруванні, або символами, вираженими в архітектурних системах чи мотивах» (Miłobędzki, 1986, s. 395).

На символічному значенні купольних та півколистих завершень ренесансних будівель Сілезії ясно наголосив З. Луневич, який пише про спробу реінтерпретації походження куполів на вежах Вроцлава, і з цією метою аналізує роботи попередників та значну кількість візуального матеріалу з існуючих будівель та давньої іконографії (Łuniewicz, 2016). Він вважає, що верх будівлі в часи Ренесансу має очевидне духовне та інформативне значення та пов'язує півколисті завершення з символом куполів тогочасного Єрусалима, – центру Святої Землі, – як його зображували численні тогочасні малюнки та книжкові ілюмінації, що впливали на уяву європейців.

Стосовно аналізу аттика палацу Сенявських, Є. Лопушинська, якою на початку 1990-х рр. здійснювалися історико-архітектурні дослідження палацу з метою розробки проекту його реставрації, на цих аспектах не зупинялася. З усіх можливих аспектів вивчення аттика, вона лише коротко зауважила про належність зубців до ренесансного типу «ластівчин хвіст», що є недостатньою характеристикою (Лопушинська, 1993; 1996). Архітектурно-археологічні дослідження у ході реставрації пам'ятки засвідчили хибність припущення Є. Лопушинської про наявність на фризі аттика замуrowаного поясу сліпої аркатури. Повне звільнення фасаду від деструктованого тиньку засвідчило: поясу сліпої аркатури аттик палацу не мав.

Звертають на себе увагу наріжні вази палацу Сенявських – різної форми, яку не можна пояснити лише декорацією. Автором раніше наголошувалося, що наявність подібних ваз є особливістю кількох об'єктів у Словаччині та Чехії, які мають аналогічні аттики (Западенко, 2016, с. 42-43; 2018а, с. 47-48). Також висловлено припущення, що символіку ваз слід шукати у ду-

ховно-релігійній ідеології власників. Інших праць, в яких би розглядалося значення ваз у декорі ранньоренесансного аттика, знайти не вдалося.

Відтак, з огляду на недостатню увагу до семантичного значення ранньоренесансних аттиків, аттик палацу Сенявських, дослідження доводиться ґрунтувати на загальних засадах ренесансної ідеології і матеріалах власних польових спостережень та аналізу.

Метою статті є висунення та обґрунтування гіпотези щодо символічного значення деталей оздобу аттика палацу Сенявських. Прочитання символічного значення цих деталей у співставленні з історичним контекстом та подіями у житті власників Меджибожа дозволить:

- конкретизувати зв'язок родини Сенявських з східноєвропейськими світоглядними та мистецькими тенденціями та їх носіями;

- зрозуміти мотивацію, яка спонукала власників або будівничих до оздоблення пам'яток названими вище деталями;

- застосувати надалі тип зубців та ваз аттика палацу Сенявських в якості архітектурного маркера протестантизму XVI ст.;

- доповнити історичне та мистецьке розуміння типологічно подібних об'єктів у Східній Європі шляхом виокремлення їх у певну типологічну спільноту;

- уточнити періодизацію архітектурно-будівельного розвитку Меджибізької фортеці та її складових частин.

У комплексі пам'яток меджибізької фортеці є три споруди, які оздоблено ренесансними аттиками. У публікаціях за ними закріпилися назви «палац» (він же «палац Сенявських»), «флігель» та «барбакан» (конкретніше, його верхній ярус, що височить над п'ятипелюстковим бастионом). Усі три споруди розташовані по сусідству одна з одною і утворюють самостійний палацовий комплекс у східній частині фортеці. Однак, стилістичні та технологічні відмінності дозволяють вважати, що ці будівлі сформувалися у різний час, імовірно, шляхом перебування та/або оздоблення більш ранніх будівель і мають відмінну між собою еволюцію.

Нааявність яскраво виражених декоративних та функціональних аттиків спонукала до усталеного твердження, що палац у Меджибізькій фортеці побудований «у ренесансному

стилі». Проте, усі три будівлі з аттиками мають між собою вдалі відмінностей, які спонукають більш прискіпливо проаналізувати їхню стилістику і дати усім трьом якщо не окреме датування, то принаймні періодизацію будівництва та перебування. Стилістичні відмінності аттиків дають підстави це зробити, застосовуючи за М. Златом поділ на типи ранньоренесансного та «польського» аттика за оздобленням фризу чи формоутворюючих елементів гребеня (Złat, 1955, s. 54–65).

На думку автора, з метою періодизації будівництва та оздоблення усіх трьох будівель слід одразу виключити стилістичну належність до маньєризму. Адже у жодній з них не реалізовано фундаментального критерію маньєризму в архітектурі: «перемоги тягара над опорою» (Szablowski, 1952, s. 86), що повинно було б втілитися у навмисному акценті на гіпертрофований аттик. Атик палацу, навпаки, разом з прямокутною «брилою» палацу представляє добрий зразок гармонійної будівлі східноєвропейського ренесансу, а фризи «польських» аттиків флігеля і барбакану також натякають на суто ренесансні пропорції.

АТТИК ПАЛАЦУ

Атик палацу є єдиним з трьох ренесансних аттиків у Меджибізькій фортеці, який збережено у цілісному вигляді, хоча й з перекладкою цегляних зубців (ймовірно, у ХІХ ст.). Перекладка гребеня аттика є поширеною серед аттикових споруд операцією, інакше б навіть ті нечисленні зразки аттикових завершень до нас взагалі не дійшли. Є. Шабльовський, говорячи про дефіцит доброго ділового каміння, зазначав: «На відміну від Італії і Франції, Польща здібна була на матеріал в цілому мало шляхетний, а до того ж не надто стійкий до дії менш сприятливого у нас клімату. Отже, нічого дивного, що форми нашої архітектури часто є суворими і не надто витонченими, а з плином часу легко втрачають виразність і гостроту деталей. <...> Брак більшої кількості доброго тесового каміння спричинив обмеження його ужитку до найнеобхідніших деталей, і тільки, як виняток, в найвеличніших будівлях його застосовували для облицювання стін. Площини і маси виконували з матеріалу нижчого, передусім з цегли» (Szablowski, 1952, s. 90). Без сумніву

*Рис. 6. Аттик палацу Сенявських (північно-західний кут, фрагмент).
Фото з архіву Державного історико-культурного заповідника
«Межибіж», 1950 р.*

можна бути певними, що з-посеред збережених зразків ренесансних зубчастих аттиків регулярним ремонтам та пере-муруванням піддавався кожен.

Аттик палацу Сенявських представляє собою у чистому вигляді тип ранньоренесансного півколистого аттика з гладким фризом та наріжними вазами (рис. 6). Його найближчими аналогами є аттики замку Турзонів в Бетлановцях (рис. 7) та костелу в Ямніку (рис. 8) – обидва на Спиші, Словаччина, а також Старої ратуші в Простейові (рис. 9) – Чехія. Понад те, замок Турзонів і Стара ратуша є повними композиційними та пропорційними аналогами палацу Сенявських у комбінації прямокутної «брили» і півколистого аттика специфічного під-типу. Відрізняються вони між собою конструкцією галереї, дерев'яної на консолях (початково, зараз імітація з бетону) в замку Турзонів, мурованої аркадної в Старій ратуші та відсутньої у палаці Сенявських. Але саме аналогія між цими пам'ятками дозволила спрогнозувати, а потім і знайти у палаці Сенявських залишки демонтованої аркадної галереї, яка була

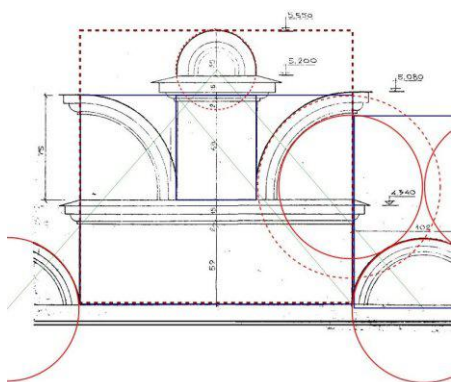
Рис. 7. Аттик замку Турзонів (1564-1568) у Бетлановцях (Словаччина), фото 2020 р.

Рис. 8. Аттик костелу в Ямніку (Словаччина), фото 2020 р.

Рис. 9. Стара ратуша в Простейові (Чехія). Просвіти між зубцями півколистого аттика замуровано, аттик перетворено на горіще. Фото Txlxt TxlxT, Wikimedia Commons, CC BY-SA 4.0

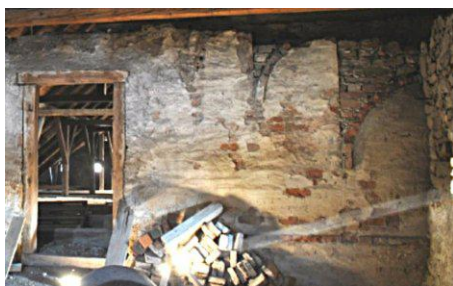

Рис. 10. Геометрична побудова тризубого підтипу зубця ранньоренесансних аттиків та фронтонів

подібна до тієї, що є у Простейові (Западенко, 2019).

Формоутворюючим елементом аттика палацу є півколистий зубець специфічного трикінцевого підтипу (рис. 10) з півколами у проsvітах між зубцями, який, окрім щойно згаданих замку Турзонів у Бетлановцях, костелу в Ямнику і Старої рагуші в Простейові, застосовано ще у цілому переліку східноєвропейських пам'яток ренесансного періоду: замку «Нáтош» у с. Дем'ята (Шариш, Словаччина) – рис. 11, будинку Ракоці у Пря-

Рис. 11. Залишки півколистого аттика замку «Нáтош» у с. Дем'ята (Словаччина). Просвіти між зубцями півколистого аттика замуrowано, аттик перетворено на горюще. Фото Michaela Naviarová, 2018 р.

Рис. 12. Кам'яниця «Pod Złota Korona» у Вроцлаві (Польща). Знесена у 1906 р., нині відбудована наново. Фото 1900-1902 рр., автор невідомий, Wikimedia Commons, публічний домен

шеві (Словаччина), будинку на Гусовій площі в Новім Месті над Метуї (Чехія), а у Польщі – у іншій інтерпретації, у згаданій вище кам'яниці «Pod Żółtą Kogoną» у Вроцлаві (рис. 12), яку давніші польські автори вважали за прототип цього зразка аттика. До цього ж ряду слід додати кілька не збережених об'єктів, про які згадує М. Злат (Zlat, 1955): аттик замку та гребінь замкового муру в с. Тшебіна (Опольське воєводство) – рис. 13, міщанський будинок у м. Згожеlecь (Нижня Сілезія). І перелік на цьому не завершується.

У Польщі збереглися міські брами-вежі, які у період Ренесансу були надбудовані аттиками. Серед них є кілька міських брам, де зубці аттиків є варіаціями того ж трикінцевого зубця, подекуди з рівнозначною заміною елементу півкола на трикутник. Це Зенбіцька (Мюнстерберзька) та Левинська (рис. 14) міські брами у Гродкуві (Опольське воєводство), Опатовська брама у Сандомирі (Свентокшиське во-

Рис. 13. Мур замку в с. Тшебіна, Опольське воєводство (XVI ст.). Сам замок знищено у 1945 р. Формоутворюючі складові частини зубців повторюються над брамою. Фото Ralf Lotys (Sicherlich), Wikimedia Commons, CC BY-SA 4.0

Рис. 14. Левинська міська брама у м. Гродкув (Нижня Сілезія). Збудована у XIV ст, аттик надбудовано бл. 1600 р. Фото Sławomir Milejski, Wikimedia Commons, CC BY-SA 3.0 PL

Рис. 15. Ренесансний портал з аттиком при вході у бабинець костелу св. Катерини в с. Маковіце (Нижня Сілезія). Побудований у 1572 р. Фото Sudeciarz, Wikimedia Commons, CC BY-SA 3.0 PL

сводство). Усі названі брами-вежі побудовані у XIV ст., а у XVI ст. надбудовані ренесансними аттиками.

Одразу ж кидається у вічі незаперечна аналогія усіх показаних зубців, незважаючи на те, що у деяких з них частину півколистих елементів

Рис. 16. Дзвіниця костелу св. Симона і Юди у с. Спишський Гргов (Словаччина). Аттик, який називають «останньою ренесансною будівлею Спиша», відбудовано після пожежі 1708 р.

Рис. 17. Аттик дзвіниці костелу св. Мартина в Кремпах (Польський Спиш, Малопольське воєводство). Фото Henryk Bielatowicz, Wikimedia Commons, CC BY-SA 4.0

замінено на трикутні. З. Луневич у статті про купольні та півколисті завершення модерних пам'яток Сілезії наголошує на замінному застосуванні форм трикутника і півкола в східноєвропейській ренесансній архітектурі (Łuniewicz, 2016, s. 10).

Аттики у вигляді одиночного трикінцевого зубця та його похідних завершують аттики костелу св. Симона і Юди (рис. 16) в Спишському Гргові (Словаччина), костел св. Мартина (рис. 17) у с. Кремпахи (Польський Спиш, Малопольське воєводство). Над брамою сакрального призначення, – ренесансним порталом, входом у бабинець костелу св. Катерини у с. Маковіце (Нижня Сілезія), – у 1572 р. надбудовано аттик, який повторює форму окремо взятого зубця нашого різновиду (рис. 15).

Якщо ж сюди додати фронтони будинків Чехії і наближених до Татр регіонів Польщі, які сформовані за таким самим геометричним принципом і складаються у вже знайомий нам силует, перелік прикладів застосування зубця з двох розвернутих чвертькіл з центральним стовпчиком буде ще більший. Час застосування застосування цього декоративного елемента завершення будівель цілковито вкладається у період Східноєвропейського Ренесансу, тобто приблизно з середини XVI до середини XVII ст.

Логічним є питання про сенс надбудови ренесансними аттиками веж, дзвіниць та інших будівель, які були споруджені за 100-200 років перед тим, і впродовж тривалого часу успішно функціонували без них.

Е. Вар'ю вбачав в півколистому аттику замок Турзонів декоративну та оборонну функцію: за його версією, під час дрібних набігів розбійників на даху можна було розмістити загін з кількома аркебузами, використовуючи зубці аттика в якості бойового кренеляжу (Varjú, 1932). Автор цієї статті мав можливість оглянути дахи замку Турзонів і палацу Сенявських і переконалися у непристосованості зубців ранньоренесансного аттика до ведення вогню з вогнепальної зброї XVI ст. Тобто, з практичної точки зору ренесансні аттики, які будуються і надбудовуються у XVI ст., є абсолютно не функціональними, складними для технологічного виконання та нестійкими проти атмосферної ерозії. Вони потребують регулярного догляду та ремонту, тому з прагматичної точки зору незрозумілою є мотивація, яка спонукала власників та фундаторів вкладати значні

Рис. 18. Аттік палацу Сенявських в Меджибожі після реставрації зубчастого гребеня, 2018 рік

кошти в їх спорудження.

Чи – ренесансні аттики такі є функціональними, якщо оцінювати функціональність не з нашої сучасної точки зору, а з позицій епохи Ренесансу, які включають не тільки фізичний, а й метафізичний сенс, який для мешканців того часу був таким же реальним і прагматичним, як і, скажімо, оборонний. Інакше неможливо логічно пояснити виготовлення та утримання таких складних в будівництві та утримання архітектурних конструкцій.

Символіку польського типу аттиків А. Мілобездзкий пояснює еволюцією польської замкової архітектури у XV-XVI ст. Він пише, що у своїй ренесансній інтерпретації польський аттик походить від оборонної архітектури Північної Італії, де її прообраз у XV ст. становлять бланкування, оздоблені мотивами чверть- та півкіл, якими тогочасні венеційські архітектори збагачували силуети зубців. У Польщі ж, внаслідок запровадження вогнепальної зброї, такі бланкування комаски трансформували у декоративні увінчання над оборонними, критими ганками чи піддашшями. Ті розкішні гребені веж, замків і палаців, якщо навіть не виконували бойових функцій, то символі-

зували бойову силу, тобто необоронні шляхетські двори принципово зберігали мілітарні атрибути, що нагадували про лицарські, феодалні традиції. Близько середини XVI ст. відбулося подальше збагачення таких аттиків: венеційські гребені (так А. Мілобендзкий називає півколисті ранньоренесансні аттики, – авт.) поступилися місцем ломбардським есовицям, виступам, маскаронам та ін., а стінка зі стрільницями трансформувалася у фриз, розчленований пілястерками чи аркадами (Miłobędzki, 1986, s. 395-396).

Яким же є смислове значення аттика палацу Сенявських та інших аналогічних аттиків? З. Луневич запропонував трактування ренесансних півколистих завершень будівель сілезького типу як образ Святої Землі (Єрусалима), як він уявлявся на тогочасних малюнках (Łuniewicz, 2016). Формуючи цілісну картину смислового акценту верхів будівель, він трактує купольні накриття будинкових веж як образ Купола Скелі, що височів над Єрусалимом. Враховуючи типологічну спорідненість аттика палацу Сенявських з сілезьким типом декору, подібним шляхом можна спробувати пояснити сенс символічного зображення, яке формує зубець меджибізького аттика шляхом комбінації геометричних фігур. Як впливає з статті З. Луневича, фігури на гребені аттика:

- формують зображення на релігійну тему;
- формують схематичне, але буквальне зображення.

Трактуючи геометричну фігуру трикінцевого зубця за цими принципами, у ньому можна побачити силует ангела з розкинутими крилами. Таке значення, хоча й гіпотетичне, є доречним для всіх будівель, на яких зустрічається: «сонмище ангелів» у вигляді аттикової корони (рис. 6-9, 12, 14, 16, 18) або «ангел» у вигляді одиночного силуету (рис. 15-17, 19) освячує дзвіниці сакральних будівель (Ямнік, Спишський Гргов, Кропачи та ін.), магнатську оселю (Меджибіж, Бетлановце, Вроцлав та ін.) або міську рагушу (Простейов), обороняє магнатське подвір'я та благословляє тих, хто входить до замку чи костелу (Тшебіна, Маковіце) а також над міськими брамами освячує і охороняє входи до міста (Гродкув, Сандомир та ін.). Ангели є поширеними фігурами в малярському та скульптурному мистецтві часів Ренесансу, тому запропонована інтерпретація не суперечить духові епохи. На користь цієї гіпотези говорить за-

Рис. 19. Мотив фронту кам'яниці «U České orlice» у стилі національного ренесансу (Прага, Чехія, 1896 р.)

пере-
припадає на особливий період релігійного життя Миколая Сенявського: зміни віросповідання з католицизму на кальвінізм, утриманні в Меджибожі кальвіністського пастора (а, відтак, і кальвіністського збору). Зрозуміло, що у такому разі трикі-
нцевий чвертьколистий зубець має трактуватися як силует ангела не тільки в Меджибожі, а й в Сілезії, Словаччині, Чехії і скрізь, де зустрічається.

Цікавим прикладом застосування аналогічного архі-
тектурного завершення у старозаповітниму релігійно-ку-
льтурному середовищі є єврейський надгробок – мацева 1915 р.
з Смоленська (рис. 20). Традиційні мацеви часто оформлюються
у вигляді ренесансних порталів, однак наведена форма аттика є
рідкісною. У оформленні мацев кожна деталь має конкретний
сенса, пов'язаний з похованням. Так, сам портал символізує вхід
людини у майбутній світ. У такому разі, ангелоподібний аттик
пам'ятника може означати архангела Габрієля, який, згідно з

застосування зазначеного архі-
тектурно-пластичного образу
на верхах сакральних буді-
вель, де не буває нічого випад-
кового чи зайвого, кожна
архітектурна деталь має сим-
волічне значення. Локальною
особливістю костелів слова-
цького і польського Спиша є
оздоблення верху костельних
дзвіниць таким архітектурним
знаком, а не звичним про-
сторовим зображенням хреста,
що теж говорить на користь
його сакрального значення.

Запропоноване пояснення є
гіпотетичним, але за відсут-
ності конкретного опису се-
мантики аттикових образів
може бути прийняте до уваги.
Тим більше, воно узгоджується
з імовірним часом ренесансної
будови палацу Сенявських, яка

юдейським повір'ям, приходить як посланець Небесного Суду по душі праведників. Вірогідно, що ця мацева скопійована зі зразків XVI ст., а міжкультурні запозичення у формуванні стилістики єврейських надгробків є поширеним явищем.

Релігійне підгрунття символіки ранньоренесансних аттиків слід шукати у середовищі християнської Реформації. До цього спонукає досить тісна кореляція між ареалом поширення ранньоренесансних аттиків (Сілезія, Словаччина) та територією поширення протестантизму у Східній Європі XVI-XVII ст. Так, у цей період майже цілковито лютеранським стає Спиш, католицькі костели переходять до рук протестантів. Наприклад, костел св. Мартина у Кремпахах (Польський Спиш) у другій половині XVI ст. став лютеранським, а до католиків повернувся у 1670 р. На теренах словацького Спиша, які контролювалися олігархічним сімейством Турзонів, протестантизм у цей період домінував абсолютно: був час, коли католицькою залишилася одна-єдина каплиця костелу св. Мартина у Спишському Підградді. Натомість, в архітектурі тих теренів Польщі, де Реформація не була вкоріненою, не застосовується й ранньоренесансний аттик, цілковито поступаючись аттику «польському» та його подальшим варіаціям, які поступово трансформуються у контрреформаційну естетику епохи барокко.

Меджибіж, хоч і розташований окремо від східноєвропейського ареалу поширення ранньоренесансних аттиків, підтверджує цей зв'язок. Адже саме у 1540-х рр., придбавши у повну власність Меджибіж, і, імовірно, розпочавши розбудову

Рис. 20. Єврейський надгробок (мацева) 1915 р. у вигляді ренесансного порталу з чвертьколистими «крильцями», Смоленськ

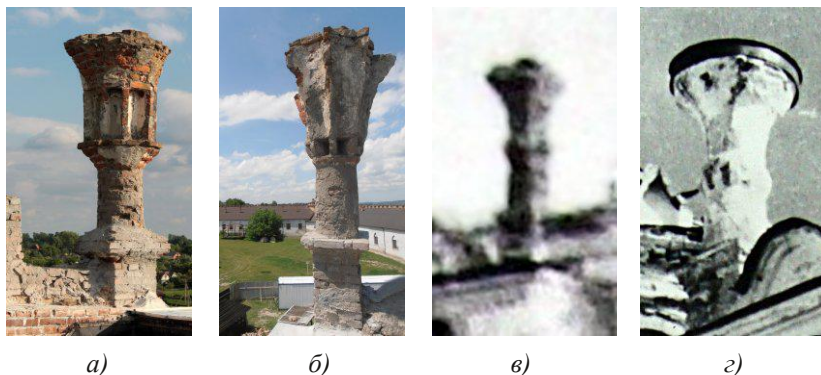
замку та палацу, Миколай Сенявський перейшов з католицизму у протестантство (кальвінізм). У Меджибожі кальвінізм практикувався недовго: з приблизно 1548 по 1591 р., тому саме в цих межах слід датувати перебудову палацу у ранньоренесансному стилі, включно з характерним аттиком.

Фриз аттика палацу Сенявських – гладкий, тобто, на відміну від «польських аттиків», не оздоблений аркатурою. Ця відмінність також може бути потрактована у символічному релігійному сенсі, якщо зважити на символізм, який вбачає у пасові аттикових арокочок А. Мілобєдзкий – пластичний образ амбразур, що надає войовничості та оборонного вигляду усій споруді (Miłobędzki, 1986, s. 396). Аттик з гладким фризом без символічних амбразур, але увінчаний гребенем у вигляді сонму ангелів, проголошує, що цей палац та його власник перебувають під захистом сил не людських, а божественних.

Ще однією характерною ознакою палацу Сенявських у Меджибожі та низки інших східноєвропейських пам'яток, яка спонукає виділити їх у окрему типологічну групу, є наріжні вази, причому в аттику одного об'єкту застосовуються вази кількох різних силуетів одночасно. Їхнє застосування йде пліч-о-пліч з застосуванням гребеня ранньоренесансного типу, на відміну від типу польського аттика, де застосування таких яскраво виражених ваз не спостерігається.

Подаючи опис Меджибізького замку на рубежі XIX-XX ст., подільський краєзнавець Є. Сіцінський, копіїлював нариси польських авторів XIX ст., місцевий фольклор та підсумки власної «екскурсії», і писав, що за час свого нетривалого володіння Поділлям у 1672-1699 рр. турки «встигли реставрувати замок у східному смакові; головний його корпус з внутрішньої сторони двору прикрашено статуями в турецькому стилі, які збереглися до цього часу» (Сецинский, 1901, с. 544). Оскільки жодних інших згадок і свідчень про будь-які скульптури всередині замку на той час більше не існує, та з огляду на польську краєзнавчу міфотворчість XIX ст., яка помилково приписувала усі нетипові елементи турецькому будівництву (ознак якого в архітектурі фортеці реально не виявлено), то очевидно, що «статуями в турецькому стилі», тобто по мусульманськи деперсоналізованими, суто декоративними, Сіцінський вважав саме наріжні вази палацу. У другій пол. XX ст. внаслідок бездоглядності та руйнування палацу дві з чотирьох

*Рис. 21. Наріжні вази аттика палацу Сенявських у Меджибожі:
 а) і б) – південно-західна та північно-західна, стан у 2018 р.;
 в) і г) – південно-східна та північно-східна, 1950 р., нині втрачені,
 фрагменти фото з архіву Державного історико-культурного
 заповідника «Межибіж»*

ваз було втрачено, їх вигляд зберігся на фото.

Впадає у вічі особливість наріжних ваз палацу: вони мають відмінну між собою форму – конічну, циліндричну, пірамідальну (рис. 21). Таке поєднання у межах одного аттика також свідчить, що призначення ваз є не стільки естетичним, скільки символічним, і кожна з них є окремим знаком певної символічної абетки.

У контексті символічного значення ранньоренесансних аттиків необхідно наголосити, що меджибзький палац Сенявських – не єдина пам'ятка, яка має одночасно дві характерних ознаки: півколисті трикінцеві зубці аттика і кутові вази різної форми. Серед об'єктів Східної Європи, про які згадувалося вище, виявлено ще кілька пам'яток, які об'єднані обома цими ознаками.

Це, насамперед, костел св. Бартоломея в Ямніку. Його аттик утворено гребенем з півколистих трикінцевих зубців та чотирьох наріжних ваз – двох прямокутних, оберненого конуса, багатогранної оберненої піраміди (рис. 22).

Подібну групу оздоблювальних деталей має й замок

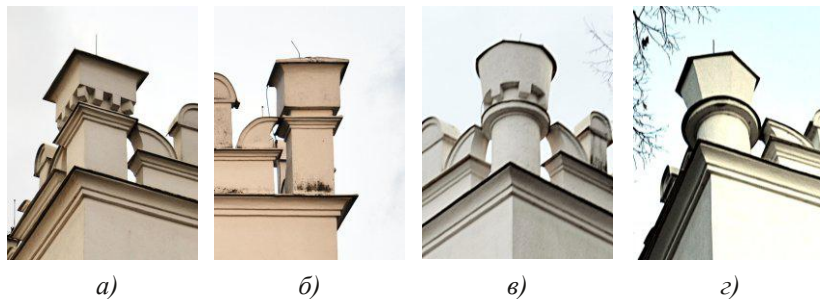

Рис. 22. Наріжні вази аттика костелу св. Бартоломея у Ямніку

Турзонів у Бетлановцях. Сьогоднішнього вигляду аттика з чотирма однаковими вазами на рогах він набув внаслідок реставрації 1940-1950-х рр., коли втрачені наріжні вази було замінено на симетричні. Однак, існують фотографії, де чітко видно залишки відмінних між собою ваз на рогах будівлі. Окрім того, центральні зубці обох фасадів замку Турзонів теж являють собою декоративні вази відмінного між собою вигляду. Про це зазначають автори останнього історико-архітектурного дослідження замку: «У всіх чотирьох наріжжях аттикового гребеня. Особливістю є те, що згідно з архівною фотодокументацією, кожна ваза була інакшою, тому що мотив не повторювався. Наріжні вази на західній стороні були виразно порушені, і їх сьогоднішній вигляд може бути значно змінений» (Janovská,

Рис. 23. Стан аттика замку Турзонів у Бетлановцях на поч. XX ст. (Janovská, Gibalová, Neupauer, s. 75). Видно відмінності у мотиві наріжних ваз

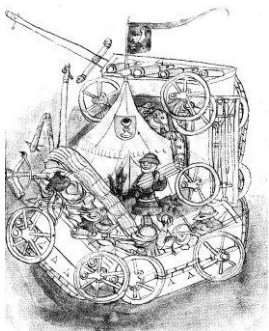
Рис. 24. Вазы аттика замку Турзонів у Бетлановцах, сучасний вигляд (2020 р.): а) одна з чотирьох однакових наріжних ваз; б) ваза на осі північного фасаду; в) ваза на осі південного фасаду

Gibalová, Neupauer, s. 76).

Окрім цих трьох пам'яток, замок «Нáмош» у с. Дем'ята, аттик якого втрачено внаслідок перебудови, ймовірно, теж мав подібні вазы. Там на краях одного з фасадів збереглися т. зв. вазы, які найпевніше є опорами автентичних мурованих ваз, саме ж тіло ваз втрачено через демонтаж деструктованої кладки. Особливості тої частини, що від них залишилася, а саме формування основи вазы з цегли поставленої на ребро так, щоб утворити ряд прямокутних зубчиків, дозволяють припустити, що й аттик цього об'єкту був побудований за тими ж символічними принципами.

Винятком з типологічного ряду аттиків з трикінцевими зубцями є аттик ренесансного палацу у с. Несовіце (Чехія). Його гребінь утворено стовпчиками та подвійними волютами, однак на рогах та посередині фасадів вжито мотив відмінних між собою декоративних ваз. Систематичне використання цього декоративного прийому та відхід від симетрії на фоні симетричності решти елементів вказують на не випадковість такого оздоблювального рішення.

Знайти конкретних вказівок з історико-архітектурних джерел щодо можливого значення символіки наріжних ваз у ренесансних аттиках поки не вдалося. Але історія та символіка

Рис. 25. Бойовий табір гуситів. На наметі – емблема у вигляді чаші. Малюнок XV ст., Wien Bildarchiv der Österreichischen Nationalbibliothek (Cod 3062 fol. 148r). Автор невідомий, зображення знаходиться у суспільному надбанні

Рис. 26. Костел Чехословацької гуситської церкви в Оломоуці (Чехія) з скульптурним зображенням чаші. Фото Michal Mañas, Wikimedia Commons, CC BY 3.0

Рис. 27. Південно-західна наріжна ваза аттика палацу Сенявських у Меджибожі як символ чаші для причастя

протестантизму, зокрема гуситського руху, яка має тяглість від початку XV ст. до наших днів, дає обґрунтовані гіпотези для трактування деяких символічних форм декоративних ваз часів Реформації. Так, головним символом гуситів з самого початку їхнього руху була чаша для причастя. Адже однією з вимог реформування церкви, яку висували протестанти, було причастя мирян «кров'ю Христовою», або ж «доступ до чаші», у той час як у католицькій церкві миряни причащаються «під одним видом» (хлібом), а священство – «під двома видами» (хлібом та вином). Символ чаші був геральдичним символом гуситського руху у XV ст. (рис. 25), а нині є символом Чехословацької гуситської церкви, яка постала на поч. XX ст. Зокрема, скульптурне зображення чаші є архітектурним символом храмів цієї конфесії

(рис. 26). Оскільки причастя усіх вірних «кров'ю Христовою» з спільної чаші було спільним літургійним аспектом практично усіх протестантських церков, відбувалося запозичення та одночасне вживання цього символу багатьма протестантськими деномінаціями. І саме символ протестантської причастної чаші як принципова декларація відмінності від католицизму виразно читається і в архітектурному завершенні сучасних гуситських храмів, і в окремих наріжних вазах палацу кальвіністів Сенявських (рис. 27), а також костелу в Ямніку (рис. 22 в), замку Турзонів у Бетлановцах та інших пам'яток Східної Європи, де тривалий час домінувала інша реформаційна течія (лютеранство).

З огляду на стійкість релігійних світоглядних алегорій, символіка протестантської гуситської допомагає потрактувати ще один символ наріжної вази. У 1929 р. за проектом архітектора Вацлава Трукси було споруджено гуситську церкву у Вршовіце (Чехія). Чаші, якою увінчано її вежу, було надано форму багатогранної піраміди – символічного корабельного ліхтаря або маяка, який вказує шлях до спасіння. Подібний символ теж є в аттиках палацу Сенявських (рис. 21 б) і костелу св. Бартоломея в Ямніку (рис. 22 г). Аналогічні символічні знаки причастної чаші і рятівного ліхтаря можна знайти і в аттику замку в Несовіце.

Так само у семантичному просторі протестантських доктрин, традицій і алегорій, на думку автора, слід шукати прочитання світоглядних послань, які закладали у свої споруди власники інших подібних будівель Східної Європи.

АТТИК ФЛІГЕЛЯ

Аттик флігеля являє собою зовсім інший тип, аніж аттик палацу. На сьогоднішній день він являє собою комбінацію двох частин, які походять з різних періодів. Триповерхову прямокутну «брилу» будівлі увінчано аттиковим фризом (рис. 28), який декоровано пластичною сліпою аркатурою – тобто, фриз є класичним для «польського аттика». Однак, гребінь аттика увінчано простими прямокутними зубцями невеликого розміру, ідентичними до тих, якими декоровано зовнішні мури фортеці. Матеріал зубців – цегла. На рогах будівлі встановлено пірамідальні вежки спрощеної форми того ж походження, що й зубці.

Рис. 28. Аттік флігеля у Меджибізькій фортеці

Уся ця декорація є дисгармонійною, різко дисонує з ренесансним фризом та всією будівлею і, очевидно, є результатом ремонтних робіт у фортеці у XIX ст, за часів російської імперії. Саме тоді, як вважається, будівлі фортеці було декоровано у псевдоготичному стилі – на жаль, назвати цю декорацію (імітація стрілчастих вікон та бутафорський кренеляж на мурах) «неоготикою», як то часом доводиться зустрічати, неможливо. Вірогідно, що саме під час того ремонту, коли було знесено автентичний, але деструктований кліматичною ерозією зубчастий гребінь «польського» аттика на флігелі та побудовано дисгармонійні зубці-«кубики», було закладено і затицьовано усі ніші сліпої аркатури на фризі, які не узгоджувалися з новим баченням розпорядників будівлі XIX ст. Наявність сліпої аркатури проявилася внаслідок деструкції будівель у період радянської безгосподарності.

Визначити, яким був автентичний аттик флігеля до російської будівельної самодіяльності, допомагають наступні міркування. Насамперед, у період польського ренесансу категорично неможливі були бутафорні зубці-«кубики». Фриз з пластичною аркатурою також виключає ранньоренесансний

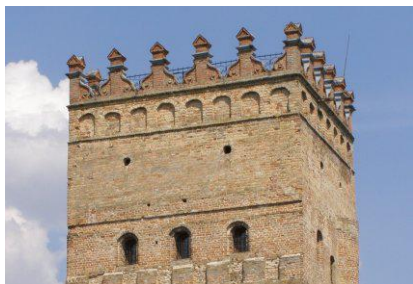

Рис. 29. В'їзна вежа замку Любарта в Луцьку. Фото Bonbosch, Wikimedia Commons, CC BY-SA 3.0

Рис. 30. Аттік вежі замку у Старому Селі. Фото Tomasz Leśniowski, Wikimedia Commons, CC BY-SA 3.0

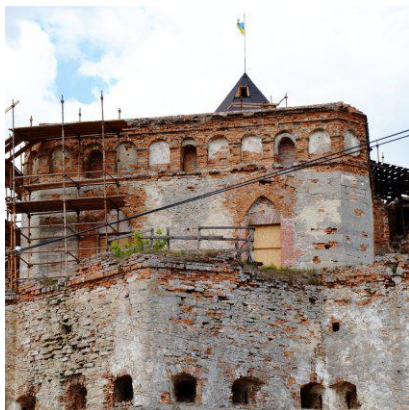
тип аттика – отже, аттик флігеля відрізнявся від півколистого аттика палацу. Цілком імовірно, що аттик флігеля був надбудований пізніше за палац та пізніше за сам флігель. Адже практика надбудови зубчастих аттиків над ранніми спорудами, у тому числі готичними, у XVI ст. була поширеною у Польщі, Словаччині та в цілому у Центральній Європі – так само, як у XIX ст. поширилась практика тотального знесення зубчастих верхів і надбудови спрощених конструкцій замість них.

Для «польського» аттика з аркатурним фризом притаманний гребінь з комбінації стовпчиків і волют у різних виглядах. При тому їхні композиції можуть бути як більш аскетичними, як на в'їзній вежі в замку Любарта (рис. 29), так і мати примхливу пластичну декорацію у стилістиці пізнього ренесансу або маньєризму, як то бачимо у замку в Старому Селі біля Львова (рис. 30).

Загальна будівельна практика Меджибізької фортеці, зокрема, фронтон замкової каплиці свідчить на користь більш стриманого декорування автентичного аттика флігеля.

АТТИК БАРБАКАНУ

Барбакан є багатоповерховою оборонною спорудою, більша частина якої зараз перебуває всередині п'ятишестикогового бастиону, який було зведено навколо барбакану пізніше. Сам

Рис. 31. Аттік барбакану Меджибізького замку перед реставрацією (2020 р.)

Рис. 32. Кругла вежа Меджибізького замку після реставрації зубчастого гребеня (2020 р.)

барбакан датується XIV ст., його верхній поверх, що виступає над бастіоном і прилягає до Круглої вежі, надбудовано пізніше.

Верхній поверх барбакану має аркатурний фриз типового польського аттика, який продовжується частиною південного муру і прилягає до гладкого фриза палацу. Арки цього фриза дещо відрізняються від арок аттика на флігелі, що свідчить про будівництво різними майстрами. Аркатурний фриз аттика, який надає барбакану ще більшої войовничості, найвірогідніше є автентичною частиною замкової архітектури XVI ст.

На фотографіях поч. XX ст. видно, що цей аттик оздоблено гребенем з невеликих трикутних зубців двох видів – точно таких, якими оздоблено й верхній поверх Круглої вежі, котрий було надбудовано у середині XIX ст. Такі зубці не належать до ренесансного періоду і є, очевидно, частиною проекту перебудови фортеці за часів Російської імперії. Вірогідною є втрата автентичних ренесансних зубців аттика барбакану внаслідок атмосферної ерозії, їх відсутність впродовж тривалого часу та у XX ст. зубчастий гребінь аттика і Круглої вежі було втрачено, у 2020 р. виконано його реконструкцію за наявними фотографіями.

У будові Круглої вежі завдяки наявності карнизу, невисокого гладкого фризу і гребеня із зазначеними суто декоративними зубцями теж можливо виокремити самостійний аттик, який відноситься до більш пізнього періоду.

ВИСНОВКИ

Аналізуючи східноєвропейські аттики ренесансного періоду, слід розрізнити типи ранньоренесансного та польського аттика, оскільки вони відносяться до різних етапів еволюції аттиків, мають різні усталені сукупності ознак та відмінність у смислово-му наповненні. «Півколистий» зубчастий гребінь ранньоренесансних аттиків також слід відрізнити від типу «ластівчин хвіст», оскільки на зазначеному етапі розвитку він сформувався у окремий тип з власними різновидами і досить далеко відійшов від свого ломбардійського прототипу. Крім того, в окремий тип слід винести трикінцеві зубці палацу Сенявських, замку в Бетлановцях та інших пам'яток, тому що цей зразок утворює цілком чітку сукупність об'єктів, кількість яких оцінюється у кілька десятків. Застосування назви «ластівчин хвіст» до цього типу є некоректним.

Також до структурних елементів ранньоренесансного аттика слід віднести вази, які фланкують кути, а також іноді встановлені у середині фасаду. Одночасне застосування зубців трикінцевого типу з наріжними вазами кількох геометричних форм у одному аттику є характерним для кількох пам'яток замкової та сакральної архітектури.

І аттик з трикінцевими зубцями, і наріжні вази являють собою ідеологічний меседж, який проголошувався власниками. Верх аттика символізує покровительство небесних сил (ангелів), а вази зображують предмети культу і символи, які відрізняють протестантське віросповідання від католицизму. Поєднання цих архітектурних знаків у одній будівлі спостерігається на територіях, де у XVI ст. сильний вплив мала Реформація, такі пам'ятки є непоодинокими. Надалі потрібно на прикладі конкретних місцевостей (Бетлановець, Ямнік, Дем'ята, Несовіце та ін.) верифікувати зв'язок між будівництвом аттиків подібного типу та утвердженням протестантизму у цих регіонах.

Виходячи з запропонованої концепції протестантського сим-

волізму цього типу аттиків, можливо встановити датування аттика палацу Сенявських: 1550-1580-ті роки, не пізніше. При тому ймовірність часу будівництва знижується у кінці цього періоду. Адже у 1591 році власник Меджибожа Рафал Сенявський вже перейшов з кальвінізму на католицизм і зафундував католицьку замкову каплицю св. Станіслава (Trajdos, 2003).

Вірогідно, що на флігелі аттик надбудований пізніше за будівництво палацу – цілісної у своєму екстер'єрі, гармонійної будівлі, оскільки стилістично аттик флігеля належить до пізнішого «польського» типу, а аттик палацу до ранньоренесансного. Так само, аттик барбакану з'являється пізніше за ранньоренесансну модифікацію палацу. не виключено, що він будується разом з верхнім поверхом барбакану.

БІБЛІОГРАФІЯ:

Ciulisová I., 1988. Príspevok k poznaniu východoslovenskej renesančnej atiky. ARS : časopis Ústavu dejín umenia Slovenskej akadémie vied, №1, s. 61–69. ISSN 0044-9008.

Estreicher K., 1938. Waclaw Husarski, Attyka Polska i jej wpływ na kraje sąsiednie [recenzja]. Dawna sztuka, zeszyt 1, s. 78–81.

Fischinger A., 1976. Główne kierunki włoskiej twórczości renesansowej w Polsce XVI w. W: Renesans. Sztuka i ideologia. Materiały Sympozjum Naukowego Komitetu Nauk o Sztuce PAN, czerwiec 1972 oraz Sesji Naukowej Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Kielce, listopad 1973. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, s. 195–211.

Husarski W., 1936. Attyka Polska i jej wpływ na kraje sąsiednie. Warszawa: Towarzystwo wydawnicze.

Janovská M., Gibalová L., Neupauer J., 2019. Architektonicko-historický a umelecko-historický výskum. Thurzovský kaštieľ s areálom, č. ÚZPF 617/1, Betlanovce č. 31. I. Textová časť. Levoča: Štúdio J+J.

Komoróczy G., 1936. O węgierskich pamiątkach na ziemi Polskiej. W: Polska i Węgry : stosunki polsko-węgierskie w historii, kulturze i gospodarstwie. Warszawa ; Budapest : Wydaw. Henryk Forbát, (Budapest : Druk. Athenaeum). s. 193–195.

Kozakiewicz S., Początek działalności komasków, Tessyńcyków i

Gryzończyków w Polsce. Okres Renesansu (1520– 1580). Biuletyn historii sztuki, №21, s. 3–28. doi:10.11588/diglit.41528.5

Kozieł A., 2016. «Polonizacja» nowożytnej sztuki na Śląsku w pracach polskich historyków sztuki po 1945 roku. Barok. Historia – Literatura – Sztuka, №44, s. 149–161.

Kozieł A., 2019. Under the Pressure of ‘Polonization’ Ideology: Renaissance and Baroque Art in Silesia in the Works of Polish Art Historians after 1945. RIHA Journal, 30 June.

Łaba B., 1993. Renesansowy dom «Pod Żółtą Koroną» we Wrocławiu. Dzieła i interpretacje, №1, s. 170–186.

Łuniewicz, Z., 2016. Nowożytne hełmy wieżowe na Szląsku – próba reinterpretacji pochodzenia. Quart, №3, s. 3–25.

Menclová D., 1934. Přehled vývoje renesanční architektury na Slovensku. Bratislava: Vytiskla státní tiskárna v Praze

Menclová D., 1953. Kaštieľ v Betlanovciach. Pamiatky a múzeá, №2, s. 67–74.

Miłobędzki A., 1986. Architektura i społeczeństwo. W: Polska w epoce Odrodzenia : państwo – społeczeństwo – kultura. Warszawa: Wiedza powszechna. s.357–399.

Morelowski M., 1961. Początki italianizującego renesansu na Śląsku. Rocznik Historii Sztuki, Tom II, s. 31–86. doi.org:10.11588/diglit.12453.2

Ross J., 1953. Z dziejów związków artystycznych polsko-czeskich i polsko-słowackich w epoce Odrodzenia. Rocznik Historii Sztuki, Tom I, s. 88–96. doi:10.11588/diglit.37706.38

Ross J., 1976. Z badań nad związkami Słowaczyny i Małopolski w dziedzinie architektury i rzeźby architektonicznej z okresu renesansu (do 1580 roku). W: Renesans. Sztuka i ideologia. Materiały Sympozjum Naukowego Komitetu Nauk o Sztuce PAN, czerwiec 1972 oraz Sesji Naukowej Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Kielce, listopad 1973. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, s. 435–449.

Szyller S., 1909. O attykach polskich i polskich dachach wklęsłych. Warszawa: Rubieszewski i Wrotnowski.

Sinko-Popielowa K., 1937. Waclaw Husarski, Attyka Polska i jej wpływ na kraje sąsiednie [recenzja]. Biuletyn Historii Sztuki i kultury, №2, s. 242–243. doi:10.11588/diglit.37717.27

Szablowski J., 1952. Z zagadnień polskiej architektury renesansowej. Ochrona zabytków, №2, s. 75–94.

Trajdos T., 2003. Parafie diecezji kamienieckiej w średniowieczu. *Przegląd Historyczny*, Tom XCIV, z. 4, s 419-426.

Varjú E., 1932. A Bethlenfalvi kastély. W: *Magyar várak*. Budapest: Műemlékek Országos Bizottsága és a Könyvbarátok Szövetsége, s. 18-19.

Wallis M., 1951. S. p. Waclaw Husarski. *Biuletyn Historii Sztuki*, №2-3, s. 181-185. doi:10.11588/diglit.37707.25

Złat M., 1955. Attyka renesansowa na Śląsku. *Biuletyn Historii Sztuki*, №1, s. 48-79. doi:10.11588/diglit.38030.6

Дмитриева М., 2015. Италия в Сарматии. Москва: Новое литературное обозрение. ISBN 978-5-4448-0419-3.

Западенко І., 2016. Палац Сенявських - Чарторийських у Меджибожі і палац Петра Фейгеля у Бетлановце (Словацьчина): спільна типологія та історичні паралелі. *Науковий вісник «Межибіж»*, №1, с. 27-33. ISSN 2519-2612.

Западенко І., 2018. Палац Сенявських-Чарторийських у Меджибожі і замок Турзо в Бетлановцях: спільна типологія та історичні паралелі. В: *Палац Сенявських - Чарторийських в Меджибожі. Історико-архітектурні дослідження та реставрація. 2018 рік*. Житомир: Вид. О. О. Євенок. с. 43-52. ISBN 978-617-7703-11-1.

Западенко І., Погорілець О., Акмен І., 2018. Палац Сенявських у Меджибожі в контексті польського, словацького, угорського Ренесансу. *Current issues in research, conservation and restoration of historical fortifications. Collection of Scholarly articles. Number 10*. Edited by Zygmunt Gardziński and Mykola Bevez. Chełm ; Lviv: The State School of Higher Education in Chełm ; Lviv Polytechnic National University. p. 34-46. ISSN 2544-6517.

Западенко І., 2019. До реконструкції палацу Сенявських у Меджибожі станом на XVI століття. *Current issues in research, conservation and restoration of historic fortifications. Collection of Scholarly articles. Number 11*. Edited by Zygmunt Gardziński and Mykola Bevez. Chełm ; Lviv: The State School of Higher Education in Chełm ; Lviv Polytechnic National University. s. 272-288. ISSN 2544-6517.

Липа К., 2016. Теорія архітектури, містика і війна. Київ: Laurus. ISBN 978-966-2449-87-7.

Лопушинська Є., 1993. Меджибізька фортеця: Історія створення ансамблю в світлі останніх досліджень. В:

Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. Кам'янець-Подільський: б. в., с. 13.

Лопушинська Є., 1996. Меджибізька фортеця. Пам'ятки України, №3-4, с. 42-47.

Мартинюк А., 2000. Ренесансні міщанські будинки Львова та Жовкви в контексті практики забудови міст Європи. Вісник Національного університету «Львівська політехніка», №410, с. 107-114. ISSN 0321-0499.

Ричков П., 2015. Ренесансні аттики у формуванні архітектурної ідентичності культурного домену Острозьких. Острозька давнина, вип. 4, с. 110-148. doi:10.25264/2707165020196.

Сецинский Е., 1901. Приходы и церкви Подольской епархии. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Вып. 9, с. 1-1266.

Хорунжа Г., 2012. Символіка орнаментального оздоблення світських архітектурних пам'яток Львова другої половини XVI – першої половини XVII ст. Народознавчі зошити, №5, с. 912-918. ISSN 1028-5091.

ПОПЕРЕДНІ РЕЗУЛЬТАТИ АРХІТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРШОГО ПОВЕРХУ ЛИЦАРСЬКОЇ ВЕЖІ

*Тетяна Ветрова,
Ірина Снітко,
Віктор Ветров*

Відповідно до плану робіт за науково-дослідною темою «Лицарська вежа: архітектурний, фортифікаційний та історичний аспекти у комплексі Меджибізької фортеці» були проведені архітектурно-археологічні дослідження нижнього ярусу північно-західної (Лицарської) вежі. Роботи у 2017 році проводили: І.А. Снітко (кандидат архітектури, доцент Харківського національного університету будівництва і архітектури), С.П. Мамзітов (архітектор), В.С. Ветров (зав. сектором археології ДІКЗ «Межибіж»), Т.М. Ветрова (старший науковий співробітник ДІКЗ «Межибіж»).

Північно-західна, або «Лицарська», вежа розташована на розі мурів ліворуч від сучасного в'їзду до Меджибізької фортеці та сильно висунута за лінію куртин (*тобто, за визначенням має називатися баштою, - прим. ред.*). У плані має форму неправильного п'ятикутника. Вежа чотириярусна з плоскими міжповерховими перекриттями. Висота вежі від нульової відмітки (за схемою обмірів Є. Лопушинської) до низу четвертого ярусу - 13 м. Побудована з вапняку на вапняному розчині, в кладці присутні ділянки з цегли-пальчатки, товщина стін першого ярусу з напільної сторони досягає майже чотирьох метрів. По центру вежі знаходиться стовп з цегли (первісний, ймовірно, був складений з вапняку), який служить опорою для дерев'яних конструкцій

міжповерхових склепінь. Стіни гладкі, з не часто розставленими квадратними стрільницями і арокчними прорізами амбразур. Четвертий ярус ще у XIX ст. мав мерлони (зубчатий парапет) [19, с. 26-27], кількість зубчиків коливалася від 5 до 7 по кожній стороні. Верхівку вежі увінчує гострокінецьвий шатровий дах з оглядовою альтанкою (результат реставраційних робіт) [1, 8, 9, 12].

Досі не визначено час будівництва вежі. Датування «Лицарської» вежі ускладнюється тим, що за час свого існування оборонний комплекс Меджибізької фортеці зазнав багато перебудов з подальшим пристосуванням оборонних споруд під різноманітні потреби. Євгенія Лопушинська [6] припускала, що вежу було зведено наприкінці XV - на початку XVI сторіччя за лінією стін замку, а в оборонний контур фортеці включено тільки з середини XVI сторіччя. Інші дослідники відносять такий тип веж до «пунтоне» і стверджують, що на теренах України вони з'явилися тільки у середині або кінці XVI сторіччя [4, с. 76]. Жодну з цих гіпотез досі не підтверджено документами або в інший спосіб.

У популярній літературі першими подали відомості про «Лицарську» вежу польські дослідники Ф. Собецанський, О. Пшездецький, М. Балінський, Т. Ліпінський, В. Марчинський, О. Яблонівський у XIX ст. Історіографічні описи цього часу представлені стислою ознайомчою інформацією, здебільшого енциклопедичного, довідкового чи популярного характеру. Вони не дозволяють визначити точний час будівництва або отримати детальне уявлення про споруду [3, 15, 16, 17, 18, 20]. Так, Ф. Собецанський у нарисі «Замок в Меджибожі» описує «Лицарську» вежу як «найдавнішу»: «... Мури тієї вежі величезної товщини, до 5 1/2 аршин, мають в собі стрільниці, де цілком га-

Рис. 1. «Лицарська» вежа, загальний вигляд

рмати вміститися могли» [18, с. 192-199]. В подальшому російські дослідники середини XIX - початку XX століття Ю. Сіцінський, М. Орловський, В. Гульдман у своїх краєзнавчих розвідках компілюють дописи польських авторів, роблячи доволі вільні переклади з енциклопедичних видань "Starożytna Polska" та "Słownik Geograficzny" [15, 16], подорожніх листів. Найбільш повну та детальну (на свій час) інформацію про п'ятикутну «Лицарську» вежу надав Є. Сіцінський у монографії «Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст.». Саме ці історико-архітектурні нариси окреслюють її основні архітектурні та оборонні особливості [11, с. 30-39].

В 50-ті роки минулого сторіччя Меджибізьку фортецю відвідав архітектор Г. Логвин, який зробив детальну фотофіксацію споруд та запропонував свій варіант гіпотетичної реконструкції фортеці [5]. Детальне дослідження пам'ятки починається у 1967 році фахівцями інституту «Укрпроектреставрація» (м. Київ) під керівництвом Є. Лопушинської [6, с. 42-47] і триває до початку 90-х років XX ст. [7, с. 13]. Результатом цих робіт є технічні описи, фотоальбоми, архітектурні обміри, креслення частин фортечного комплексу, зокрема «Лицарської» вежі. Розроблено комплект науково-проектної документації, частина альбомів якого зберігається в архіві ДІКЗ «Межибіж».

З відновленням у 2014-2015 рр. протиаварійних та реставраційних робіт на території ДІКЗ «Межибіж» продовжилися археологічні й архітектурні дослідження фортеці. У 2016 році під час археологічної розвідки по Західному муру фортеці на його стику з південною гранню вежі зафіксовано закладний камінь.

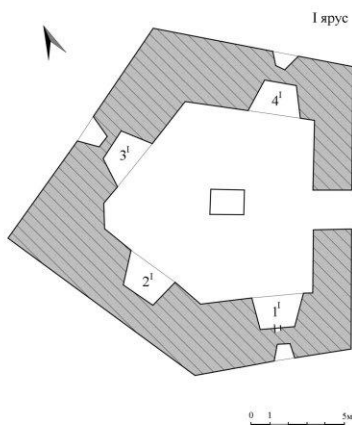

Рис. 2. План І ярусу вежі

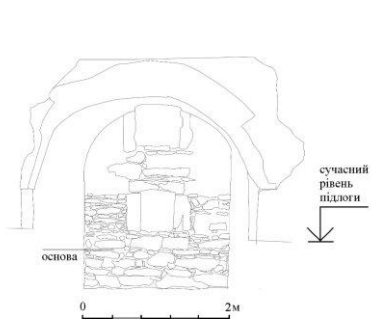

Рис. 2. Арочний отвір 1^І

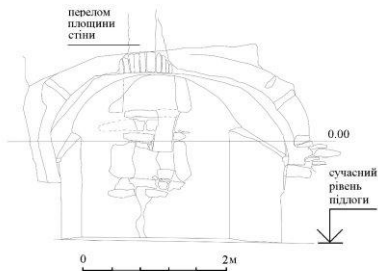

Рис. 3. Арочний отвір 2^І

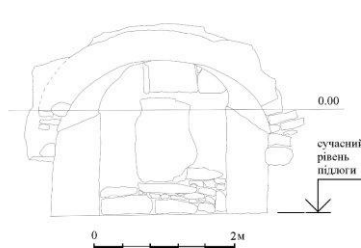

Рис. 4. Арочний отвір 3^І

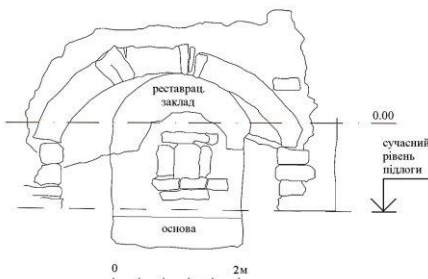
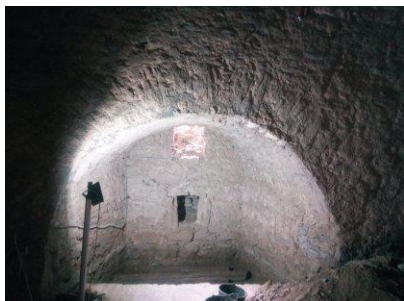

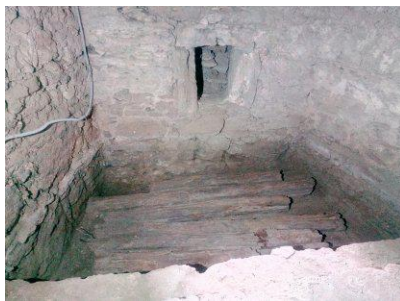
Рис. 5. Арочний отвір 4^І

Однак, технічні труднощі не дозволили більш певно визначити нижню частину закладного каменю самої вежі [13, с. 13-14, с. 57].

Метою проведення архітектурно-археологічних досліджень нижнього ярусу північно-західної «Лицарської» вежі у 2017 році було отримання інформації про конструктивні особливості пам'ятки, архітектурні параметри та інженерні характеристики, дослідження рівня залягання конструкцій та планувальних характеристик фундаментів, що б дозволило визначити час буді-

Рис. 6. Арочний отвір I¹ після часткової розчистки швів

Рис. 7. Арочний отвір I¹ у ході шурфування. Настил з колод

вництва «Лицарської» вежі в оборонному комплексі Меджибізької фортеці.

Поставлена мета зумовила конкретні завдання, а саме:

- дослідити рівень залягання конструкції та планувальні характеристики фундаменту;
- отримати інформацію про конструктивні особливості арочних прорізів стрільниць першого ярусу;
- виявити ступінь реставраційних втручань для визначення автентичних елементів конструкції, що стануть базою для визначення будівельної історії вежі та уточнення її датування.

Для реалізації завдань виконано такі роботи:

- археологічне шурфування окремих ділянок в нижньому ярусі (I ярус) п'ятикутної вежі: закладено два шурфи під південним (1) та північним (5) арочними отворами;
  - зондаж швів;
  - архітектурні обміри та креслення.

Для систематизації графічних матеріалів прийнято наступне маркування:

- яруси вежі знизу вверх маркуються римськими цифрами (I, II, III, IV);
- арочні отвори маркуються арабськими цифрами на нижньому (I) ярусі з півдня на північ (1¹, 2¹, 3¹, 4¹).

Плани вежі різних років з архіву заповідника мають умовний характер. Тому в першу чергу були виконані обмірні креслення

Рис. 8. Арочний отвір I¹.
Основа обкладки арочного отвору

Рис. 9. Арочний отвір I¹.
Чорнова підлога

плану нижнього ярусу вежі (I ярус). В плані зафіксовано наступні параметри: конфігурація стін, їх товщина, розташування стрільниць, конструктивні особливості будівлі.

На основі обмірів було встановлено, що стіни вежі мають різну товщину. З напільної сторони товщина стін коливається в межах 3700 – 4100 мм; стіна, що звернена всередину фортеці, має товщину 2310 – 2350 мм (рис. 2).

Огляд внутрішніх арок стрільниць нижнього ярусу дозволив сформулювати наступну гіпотезу: арки були пробиті або розширені вже після зведення вежі, у зв'язку з потребою зменшення товщини стін для облаштування артилерійських бійниць. Для перевірки гіпотези були проведені ретельні архітектурно-археологічні дослідження. Звичайною проблемою дослідження таких об'єктів є некоректні реставраційні втручання, які, окрім надання неестетичного вигляду елементам вежі, не дозволяють визначити їх первісну приналежність. Зокрема, арочні конструкції були частково відновлені за допомогою сучасних матеріалів (керамічна цегла, цементний розчин). Якість цих робіт є на дуже низькому рівні. Шви на кам'яній кладці поновлено цементним розчином, що не дозволяє встановити автентичність фрагментів стінової конструкції.

Для визначення автентичних фрагментів арочних конструкцій в стінах I-го ярусу була виконана часткова розчистка швів фрагментів стіни навколо арочних отворів, в арочній кон-

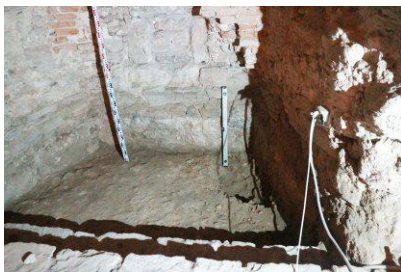
струкції. На внутрішніх фасах були зафіксовані шви між зведеними арочними конструкціями та первісною кладкою стін (рис. 3-6). Розчистка швів та шурфування проведено в арочних отворах 1¹ та 4¹. Результати дослідження арочного отвору 1¹ представлено на рис. 7-10. На рис. 7 показано кладку після розчистки. Виявлено шви від перебудови - створення або розширення отвору.

В процесі шурфування підлоги виявлено настил з колод (сосна) (рис. 8). Встановлено, що колоди використовували під час проведення реставраційних робіт (під настилом знайдено залишки дроту, обгортки та інше сучасне сміття). На рис. 9 видно основу обкладки внутрішньої частини арочного отвору. На рис. 10 – чорнова підлога отвору – щільна кам'яна кладка. Найбільш показовим є арочний отвір 4¹. Розчистка площини стіни навколо арки дозволила виявити особливості створення отвору. Найчіткіше шов між первісною кладкою і закладом після створення арки видно праворуч зверху від арки (рис. 11).

На підставі отриманих даних можна припустити, що схема перебудови вежі була наступною. Кладку стіни було розібрано під новий отвір з урахуванням створення арочної перемички. Розібрані ділянки стіни по фасадній площині за формою наближаються до прямокутника. В плані вони наближені до трапеції з паралельними основами та різними бічними сторонами, що обумовлено напрямком та радіусом обстрілу. Після облаштування нової стрільниці проміжки між її кон-

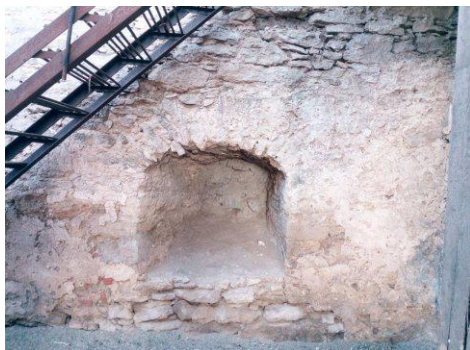
Рис. 10. Арочний отвір 4¹ після часткової розчистки швів

Рис. 11. Арочний отвір 4¹. Чорнова підлога та основа обкладки арочного отвору

Рис. 12. Зовнішній фас, стрільниця I'

струкцією та конструкцією стіни закладалися тим самим камінням. Різницю між розчинами нової конструкції та загальної кладки стіни виявити досить складно, оскільки при виконанні реставраційних робіт використовувався цементний розчин. Ним було укріплено кладку, заповнено шви. Тому в подальшому планується більш детальне дослідження цього питання.

Таким чином, можна розглядати два варіанти створення існуючих стрільниць у нижньому ярусі вежі:

1. В нижньому ярусі при зведенні вежі отвори взагалі не були передбачені, що може вказувати на більш ранній період її побудови;

2. Первісні стрільниці було розширено у зв'язку з появою нових видів озброєння.

Також проблему становить виявлення основи стрільниць (рівня підлоги в отворах), оскільки в процесі реставрації не було зафіксовано денну поверхню нижнього ярусу до проведення робіт з відновлення. Сучасна підлога не відповідає жодному періоду існування вежі. Розкриття підлоги в арочних отворах дозволило виявити чорнову поверхню підлоги стрільниць (рис. 12). Підлога – щільна кам'яна кладка. Також чітко простежується основа (умовно назвемо «фундамент») внутрішньої обкладки стрільниці – щільно укладене підтесане каміння висотою приблизно 350-400 мм від рівня підлоги.

З зовнішньої сторони вежі проведено візуальне обстеження нижнього ярусу з метою виявлення слідів перебудов. Зовнішня (фасадна) поверхня стін під час виконання реставраційних

робіт була досить сильно забруднена цементним розчином, тому без розчистки надійні висновки робити неможливо. Сліди перебудови (створення отвору під стрільницю) було виявлено лише навколо стрільниці 1.

ВИСНОВКИ

Подальші перспективи дослідження «Лицарської вежі» полягають у більш детальному вивченні документів, креслень і планів, які було зроблено у різні періоди її реконструкції та реставрації, а також їх порівняння з даними, отриманими під час сучасних археологічних та архітектурних досліджень. Також буде продовжено збір інформації про п'ятикутні вежі на Поділлі, в Україні та інших країнах Європи: географічне положення, конструктивні особливості та функції, які вони виконували упродовж свого існування. Аналіз отриманих даних дасть можливість кращого розуміння оборонних функцій «Лицарської» вежі у Меджибізькій фортеці у різні періоди її існування [1].

Питання датування Лицарської вежі та визначення її будівельної історії потребує проведення наступних робіт:

- продовження обмірних робіт на наступних ярусах всередині вежі – складання детальних планів, виконання внутрішніх фасів стін з детальною фіксацією слідів пошкоджень, перебудов, реставраційних втручань тощо;
- обстеження зовнішніх фасів стін з метою виявлення слідів перебудов та характеру реставраційних втручань, визначення автентичних елементів;
- детальне обстеження стрільниць та інших отворів для визначення характеру їх використання (тип зброї).

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Ветрова Т. М. Актуальні дослідження «Лицарської» вежі у Меджибізькій фортеці. / Тетяна Ветрова // Дослідження, охорона та популяризація об'єктів культурної спадщини / Матеріали наук.-практ. конф. (м. Хотин, 22 серпня 2018 р.). – Кам'янець-Подільський : ФОП Буйницький О. А., 2018. – 154 с. – С.32–41.
2. З української старовини: альбом / текст Д. І. Яворницького; мал. М. С. Самокиша, С. І. Васильківського; пер. з рос. та упоряд. Ю. О. Іванченка. – Київ: Мистецтво, 1991. – 311 с. : іл. – С. 37.
3. Крикун М. Інвентар Меджибізької волості 1717 року / Микола Крикун. - Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2009. - 191 с.
4. Липа К. Теорія архітектури, містика і війна. / Катерина Липа - Київ: Laurus, 2016. - 152 с.: іл. - С. 76.
5. Логвин Г. Н. Замок у Меджибожі: (Пам'ятник архітектури XVI ст.) / Г. Н. Логвин. – Летиців, 1995. – 16 с.
6. Лопушинська Є. І. Меджибізька фортеця. / Є. І. Лопушинська. // Пам'ятки України. – 1996. – №3–4. – С. 42–47.
7. Лопушинська Є. І. Меджибізька фортеця: Історія створення ансамблю в світлі останніх досліджень / Є. І. Лопушинська. // Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С.13.
8. Памятник архитектуры XIV-XIX вв. (охран. № 764) Крепость-музей в пгт. Меджибож Хмельницкой области. Том 2. Альбом 2. / Киев: Укрпроектреставрация, 1984. (Архів ДІКЗ «Межибіж»).
9. Памятник архитектуры XIV-XIX вв. (охран. № 764) Крепость-музей в пгт. Меджибож Хмельницкой области. Предварительные работы. Фотофиксация с натуры. Том 1. Книга 2. / Киев: Укрпроектреставрация, 1985. (Архів ДІКЗ «Межибіж»).
10. Памятник архитектуры (охран. № 764) XVI в. Крепость-музей в пгт. Меджибож Хмельницкой области. Западная пятиугольная башня. Комплексные научные изыскания 1991 г. Архитектурный обмер. Бойницы и воздухопроводы. Том 1. Книга 2. Выпуск 2/ Киев: Укрпроектреставрация, 1991. (Архів ДІКЗ

«Межибіж»).

11. Сіцінський Ю. Й. Меджибізький замок Оборонні замки Західного Поділля XIVXVII (Історико-археологічні нариси). / Ю. Й. Сіцінський. – Київ, 1928. – 74 с.

12. Фотографії Пам'ятника архітектури XIV-XIX вв. – Рыцарской башни – крепости в г. Меджибоже Хмельницької області к проекту реставрації. / Киев: Укрпроектреставрація, февраль 1971 г. (Архів ДІКЗ «Межибіж»).

13. Черновол Д. К., Погорілець О. Г. Науковий звіт про археологічні розвідки на території Меджибізької фортеці у 2016 році / Д. К. Черновол, О. Г. Погорілець. – Київ, 2017 – (Архів ДІКЗ «Межибіж»).

14. Юсупов, Э. С. Словарь терминов архитектуры / Э. С. Юсупов. – Санкт-Петербург : Фонд "Ленингр. галерея", 1994. – 416, [15] с. : ил. – С. 135.

15. Baliński M. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym / opisana przez Michała Balińskiego i Tymoteusza Lipińskiego. – Warszawa, 1845. – Т. II, – S. 1003 - 1005.

16. Mich Ziel., Dr. M., X.M.O. Międzyboż // Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów Słowiańskich. – Warszawa, 1885. – Т. VI. – S. 365 - 370.

17. Przyjaciół Ludu; czyli tygodnik potrzebnych i pożytecznych wiadomości 1843.11.11 R.10 T.1 Nr20. - S. 154-157.

18. Sobieszczański F. M. Zamek w Miedzybożu / F. M. Sobieszczański. // Biblioteka Warszawska. - 1848. №1. - S. 192-199.

19. Stokstad M. Medieval Castles. / M. Stokstad. – London, 2005. – P. 26-27.

20. Swirz // Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów Słowiańskich. – Warszawa, 1890. – Т. XI. – S. 717 - 718.

ХРОНОЛОГІЯ ТА ОСНОВНІ ЕТАПИ РЕСТАВРАЦІЇ ПАМ'ЯТОК ДІКЗ «МЕЖИБІЖ» У 2019-2020 РОКАХ

*Ірина Леськів,
Валентин Щенсневич*

Меджибізький замок – один з кращих об'єктів історико-фортифікаційної спадщини України. Щорічно заповідник відвідують понад 40 тисяч туристів і з кожним наступним роком він стає все більш популярним у рамках історико-пізнавальних відпочинкових турів. Однак, на заваді успішного розвитку туризму, крім погано розвиненої інфраструктури в регіоні, донедавна гостро стояла проблема зруйнованості палацових споруд пам'ятки та нагальна потреба якісного відновлення і облаштування у першу чергу, як мовчазного свідка багатогранної української історії.

Палацовий комплекс XIV-XVI ст., зведений в південно-східній частині замку. В його склад входить сама будівля Палацу, до якої із заходу примикають залишки Південної вежі, зі сходу – Круглої вежі з Барабаканом і Бастіоном та Флігелем. Відповідно до розроблених науково-проектних документацій, проводяться протиаварійні, консерваційні та реставраційні роботи в Палаці. На початковому етапі споруда перебувала в аварійному стані, а тому на її повне відновлення необхідне залучення значних фінансових інвестицій та час на їх освоєння. Вартість протиаварійних робіт відповідно до зведених кошторисних розрахунків (ЗКР) становила 4 968 028 грн. Відповідно до затвердженої проектної документації загальна кошторисна вартість реставраційних робіт становить 69 158 336 грн. Станом на 1 січня 2020 року профінансовано та освоєно 6 995 451 грн. У 2020 році на проведення реставраційних робіт з пристосуванням Палацу під музей з бюджету Хмельницької обласної ради виділено 9 297 488 грн.

Рис. 1. Меджибізька фортеця під час реставрації. Фото - червень 2020 р.

Зважаючи на складну історію будівництва, чисельні перебудови, враховуючи високу архітектурну, художню та історичну цінність Палацу XVI ст., а також технічний стан споруди, під час розробки проекту передбачено проведення комплексу ремонтно-реставраційних робіт консерваційного напрямлення, спрямованих на максимальне збереження пам'ятки та її автентичних елементів. Ключові вимоги до реставраторів, які визначатимуть надійність будівлі після реставрації та пристосування під музей, це збереження цілісності об'єкта та відповідності його призначення, гарантія безпеки для здоров'я і життя людей, майна та довкілля, створення необхідного рівня зручності та комфорту. Для маломобільних груп населення, враховуючи специфіку планувальної структури пам'ятки, будуть створені умови часткової самостійної доступності до приміщень Палацу. Доступ на другий поверх стане можливим з встановленням підйомників перильного типу, а доступність приміщень підвалів та кімнат другого поверху можлива тільки за допомогою супроводжуючих осіб.

Основні досліджувані та протиаварійні роботи в Палаці виконані протягом 2016-2017 років. У 2018-2019 роках Хмельницька обласна рада продовжила фінансування реставрації. Виділені кошти використано на виготовлення науково-проектної доку-

Рис. 2. Демонтаж опорної плити балочної металоконструкції, яка підтримувала північний фасад палацу впродовж 2015-2019 рр.

ментації з реставрації Південного оборонного муру як складової частини пам'ятки архітектури національного значення з реабілітацією пристінних оборонних та господарських будівель і споруд та продовження реставраційних робіт з пристосуванням Палацу під музей. В підвальній частині Палацу реставратори розчистили і відновили кам'яне мурування стін, перестінків, склепінь від бруду, залишків розчину; влаштували основи сходів та монолітні бетонні фундаменти під стіни західної ділянки. В наземній частині провели наступні роботи: виготовили та встановили металеві розвантажувальні балки перекриттів підвального і першого поверхів; реставрували елементи цегляного аттика, карнизів; відновили цегляне мурування стін та склепінь; влаштували сходові марші західної вхідної групи; розчистили північний фасад зовнішніх стін від деструктивних залишків тиньку; реставрували окремі ділянки кам'яного та цегляного мурувань.

У 2020 році реставратори поступово планували перейти до завершальних оздоблювальних робіт в інтер'єрах, зовнішнього оздоблення фасаду та благоустрою прилеглої території. Саме тому були заплановані археологічні дослідження ділянки двору біля північного та західного фасадів Палацу. В процесі проведе-

ння розкопок виявлено залишки бутових стін вздовж та перпендикулярно фасаду споруди, залишки печі, а також двох прямокутних «колодязів», прибудованих до стіни Південної вежі та частини Південного оборонного муру. Враховуючи той факт, що виявлені об'єкти знаходяться в межах запланованих робіт з благоустрою прилеглої до Палацу території, виникла необхідність у коригуванні проектних рішень з врахуванням майбутнього включення віднайдених стін та конструкцій в експозицію заповідника.

Протягом поточного року реставраційні роботи проводились в основному на ділянках південного та північного фасадах Палацу. Реставратори очистили поверхні фасадів від пилу та деструктивного розчину, реставрували стіни, заклавши окремі ділянки цеглою або каменем-вапняком. Вздовж південного муру розчистили контрфорси від різного нашарування та рослинності, а також влаштували цементно-вапнякові стяжки на підкісних поверхнях з послідовним виконанням гідроізоляції. Відбулася реставрація окремих дверних та віконних прорізів на південному та північному фасадах. Також в інтер'єрах Палацу були влаштовані перекриття з добірних бетонних плит поверх металевих балок першого та другого поверхів. Крім того, ре-

*Рис. 3. Південний фасад палацу та контрфорси у процесі реставрації.
Фото 2020 р.*

ставратори влаштували дахове перекриття та горищні несучі конструкції даху з рулонних матеріалів над прибудовою до західної частини Палацу. Багато сил та часу зайняли земляні роботи біля стін північного та західного фасадів з метою влаштування вертикальної гідроізоляції зовнішніх стін на відмітку 1,5 м нижче рівня денної поверхні.

Водночас, проведення дослідницьких, рятувальних, відновлювальних і консерваційних заходів потребували Кругла вежа, Барбакан, Bastion та Флігель. У 2005 році спеціалісти ДП УРСНРІ «Укрзахідпроектреставрація» провели інженерне обстеження технічного стану північно-східної частини Палацу – Флігеля. Триярусна будівля, мурована з цегли, примикає до Барбакану та Bastionу. В плані видовжений прямокутник з двома великими приміщеннями та тамбуром. Після обстеження стан Флігеля в цілому визнаний аварійний, тому необхідно було провести комплекс протиаварійних робіт із елементами реставрації для усунення руйнацій і забезпечення його просторової жорсткості. До 2007 року реставратори розчистили приміщення підвалів Флігеля, виконали частково укріплення та перекладку аварійних ділянок стін підвальних приміщень та наземних зруйнованих ділянок. Крім того, відновили втрачений зубчатий парапет та конструкції даху. На жаль, використання головним підрядником під час реставрації парапету цегли, що не відповідає показникам міцності та морозостійкості, спричинило поступове руйнуватися зубців уже протягом найближчих років.

Кругла вежа побудована як багатоярусна споруда на глибоких підвалах. Будівля розташована вздовж південно-східної ділянки зовнішньої оборонної стіни з масивними контрфорсами. Північним фасадом об'єкт виходить на внутрішнє подвір'я комплексу, верхній ярус південного – на річку Південний Буг. Зі сходу будівля Круглої вежі примикає до Барбакану, а із заходу – до основної частини Палацу. Споруда вежі кам'яна, кругла в плані, має два підвальних та три наземних яруси.

Наприкінці 2016 року фахівці ТОВ «ВЦБК» обстежили технічний стан конструкцій Круглої вежі. Виявлені дефекти і пошкодження класифікували стан будівлі як аварійний. Передусім це відсутність покриття як над вежею, так і над

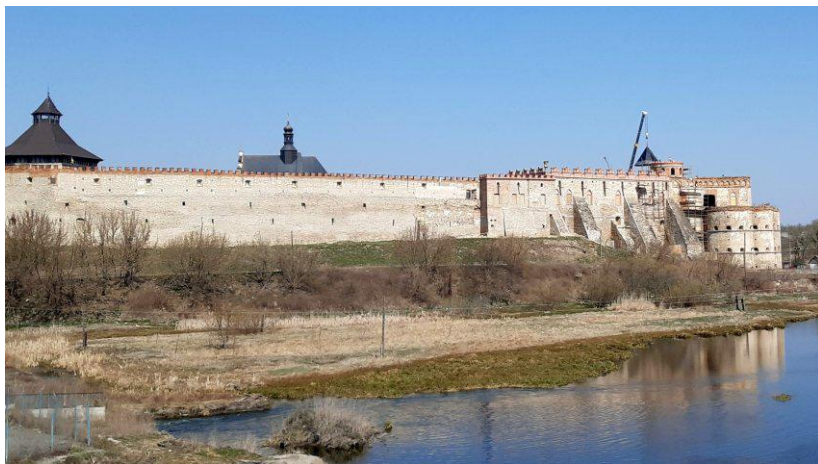

сходами до нижніх ярусів, частково зруйновані стіни та віконні перемички 5-го ярусу. Повністю втрачені всі заповнення дверних та віконних прорізів, сходи та ганки, оздоблювальні елементи фасаду – карнизи, аттик. Повністю втрачено внутрішнє та зовнішнє оздоблення стін, підлоги.

Робочі проекти «Реставрація Круглої вежі (складова частина Палацу, XVI ст.) в смт Меджибіж Летичівського району Хмельницької області (пам'ятка архітектури національного значення охор.№764/1). Попередні роботи. Протиаварійні роботи» та «Реставрація Барбакану (складова частина Палацу, XVI ст.) в смт Меджибіж Летичівського району Хмельницької області (пам'ятка архітектури національного значення охор. №764/1). Попередні роботи. Протиаварійні роботи» розроблені у 2016 р. спеціалістами ТОВ «КТК-БУД» (головний архітектор проекту Вадим Бояркін) на замовлення Державного історико-культурного заповідника «Межибіж». Під час виготовлення науково-проектної документації були використані концептуальні рішення проведення науково-проектних та науково-реставраційних робіт для виведення споруди з аварійного стану, розроблені у 1986-1994 роках під керівництвом головного архітектора «Укрпроектреставрації» Євгенії Лопушинської.

У 2019 році, після проведення науково-технічних досліджень, розпочалися протиаварійні роботи в Круглій вежі та Барбакані із застосуванням сучасних технологій та стійких матеріалів для виведення будівлі з аварійного стану. На даний час основні підрядні роботи в межах першочергових протиаварійних робіт реставратори виконали. Насамперед відбулось розчищення від сміття і рослинного ґрунту приміщень з пониженням рівня, демонтаж деструктованих ділянок цегляної кладки, ін'єктування тріщин у стінах та фундаментах, відновлення конструкцій дверних та віконних отворів. Всі роботи виконуються у відповідності з основними принципами реставрації, тобто максимального збереження автентичності пам'ятки, тому перекладка зруйнованих ділянок виконувалась в основному з існуючої старої повнотілої цегли та природного каменю з дотриманням типів розмірів старого мурування. Крім того, реставратори влаштували тимчасову покрівлю на Круглій вежі та Барбакані з двох шарів руберойду, відтворили зубці аттику. Надалі для забезпечення подальшої експлуатації пам'ятки та пристосуван-

Рис. 4. Встановлення шатрового даху на Круглу вежу, 8 квітня 2020 р.

ня до сучасних потреб, необхідно провести архітектурно-археологічні, інженерні дослідження, а також комплекс консерваційно-реставраційних робіт в інтер'єрах та на фасадах будівлі, відтворити дверні та віконні заповнення, влаштувати сходи і підлоги.

«Міст з брамою» входить до складу пам'ятки архітектури національного значення – «Мури з баштою» (ох. № 764/3). Робочий проект «Реставрація Мосту з брамою (складова Мурів з баштою, XVI ст.) в смт Меджибіж Летицівського району Хмельницької області (пам'ятка архітектури національного значення охор.№764/1) (головний архітектор проекту Вадим Бояркін). Попередні роботи. Протиаварійні роботи» розроблений у 2016 році будівельною компанією ТОВ «КТК-БУД».

Міст розташований перед західною в'їзною брамою, датований періодом XVI-XIX століть. Споруда в плані прямокутна, одноповерхова, висотою близько 4 м та шириною 6,15 м. Стіни змуровані з природнього каменю і цегли, а характер кладки свідчить про неодноразові перебудови. Спочатку міст складався з чотирьох напівкруглих арок, що спиралися на п'ять

опор. Внутрішній простір являв собою відкриту анфіладу, перекриту хрестовими склепіннями і накриту згори суцільною конструкцією проїжджої частини. Безпосередньо біля брами частина мосту довжиною 3,3 м. була підйомною. Пізніше арки забудували стінами з віконними та дверним прорізами, а обидві частини поєднали в цілісну споруду. В результаті, утворилося внутрішнє приміщення під мостом. Згодом проїжджу частину покрили гранітною бруківкою з нерівномірним розміщенням елементів. Конструкція брами також зазнавала перебудов. На даний час має вигляд стіни із змішаною кладкою з природнього каменю і цегли та з двома отворами для металевих воріт і дверей (хвіртки).

В грудні 2016 року комісія у складі начальника управління культури, національностей, релігій та туризму Хмельницької ОДА Ірини Трунової, заступника директора з адміністративно-господарської роботи Валентина Щенсевича та директора ТОВ «КТК-БУД» Сергія Тарковського, наукового керівника Тетяни Філіпової, експерта Ігоря Белова провели огляд технічного стану Мосту з брамою. Згідно складеного акта технічний стан споруди визнали незадовільним та непридатним до нормальної експлуатації, тому необхідно було провести термінові протиаварійні та невідкладні консерваційні роботи, а для подальшого використання пам'ятки в якості музейної споруди здійснити повний комплекс ремонтно-реставраційних та інженерних робіт. Аварійність мосту спричинила відсутність водовідводу та належної гідроізоляції. В результаті, систематичне зволоження кам'яних конструкцій проїжджої частини та стін призвело до руйнівних процесів. Зокрема, відбулося замокання внутрішньої поверхні, корозія кріплень металевих тяжів у тілі склепінь, вивітрювання розчину в кам'яній кладці та виникнення тріщин в поперечних арках. Попередні обстеження муру навколо в'їзних воріт не виявили дефектів та пошкоджень, що могли загрожувати раптовою втратою стійкості чи руйнуванням, але фахівцями були помічені поодинокі ділянки вивітрювання розчину з цегляної кладки, сліди морозної деструкції, окремі тонкі тріщини.

У взимку 2016 року Державне підприємство Науково-дослідницький центр Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України та співробітники ДІКЗ

«Межибіж»: директор О. Г. Погорілець, старший науковий співробітник В. С. Ветров, науковий співробітник Я. А Михайловський, а також Р. І. Радченко та О. В. Надвірняк провели археологічні дослідження біля мосту і західної брами фортеці. В результаті, встановлено, що нижня частина мосту побудована на товщі природних суглинків у XVIII ст., коли в'їзд у фортецю перенесено в західну сторону поблизу Лицарської вежі. Археологічний матеріал представлений фрагментами керамічних виробів відноситься до періодів XVIII – поч. XX ст.

Протиаварійні роботи на об'єкті «Міст з брамою» вартістю 3 416 334 грн тривали протягом 2019 року та до осені 2020 року. Відповідно до науково-проектної документації було виконано комплекс реставраційно-консерваційних заходів із застосуванням сучасних технологій стійких матеріалів. Реставратори розчистили конструкції від деструктивних нашарувань, заклали та укріпили аварійні ділянки мурування зовнішніх та внутрішніх стін і склепінь, виконали загальну обробку поверхні кладки антисептичними препаратами. Також було здійснено повну перекладку конструктивних шарів проїжджої частини з виконанням гідроізоляційних заходів та водовідводу від конструкцій споруди. Влаштовано дерев'яне огороження мосту. В рамках протиаварійних робіт виконано попередній благоустрій території з влаштуванням додаткової підпірної стінки в'їзду на міст та дренажної системи водовідведення стічних вод з площадки для паркування автомобілів. Даний вид робіт був виконаний в межах рекомендацій з науково-технічного супроводу проекту. Під час проведення реставраційно-консерваційних робіт брами відтворено цегельне мурування стін, реставровано цегляні фігурні карнизи та зубці. До кінця 2020 року реставратори планують влаштувати дерев'яну чистову обшивку металевих конструкцій відкритої частини мосту та реставрувати окремі ділянки кам'яного мурування стін з додатковим металевим підсиленням навісів воріт.

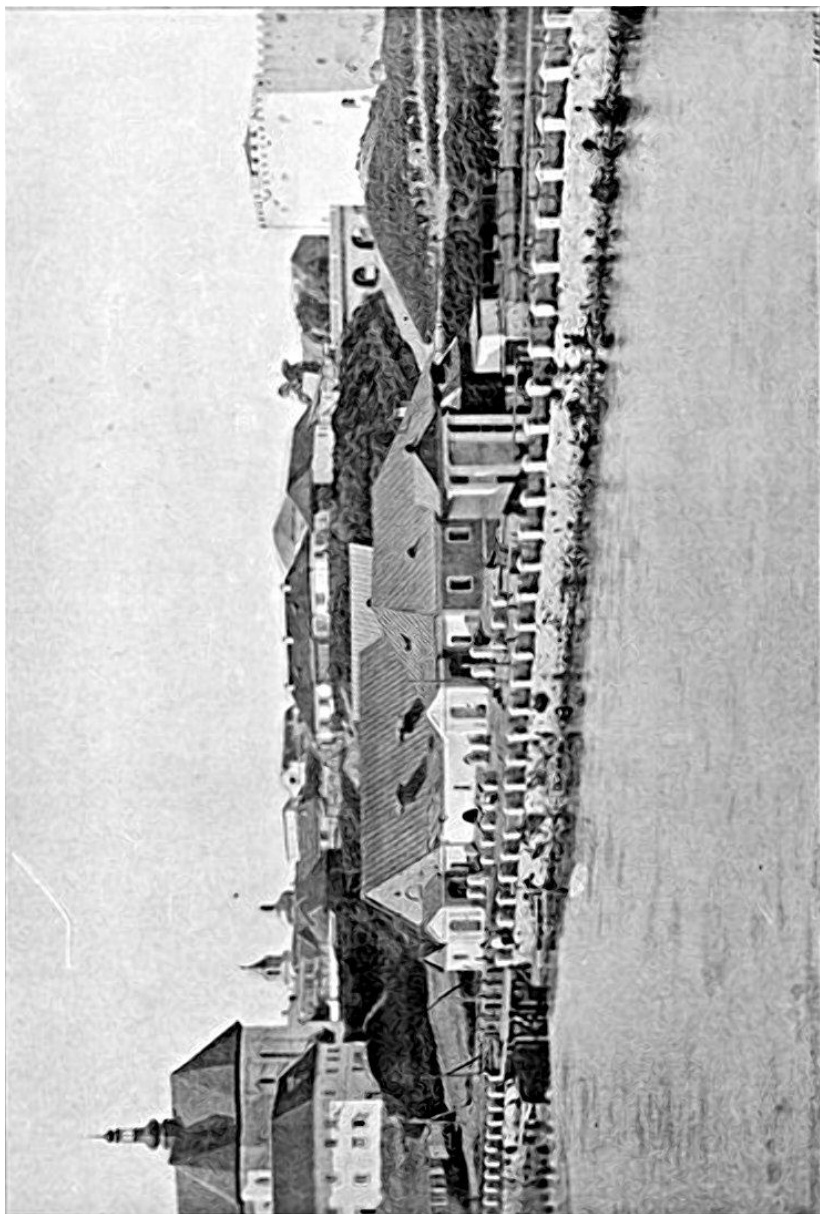
Подальше проведення реставраційних робіт в Меджибізькому замку не тільки збереже унікальну пам'ятку архітектури, а й дасть можливість створювати нові музейні експозиції та залучати більше туристів до Меджибожа.

МІСТ З БРАМОЮ МЕДЖИБІЗЬКОГО ЗАМКУ ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ТА РЕСТАВРАЦІЇ

Ірина Леськів

Постановка проблеми. Державний історико-культурний заповідник «Межибіж» створений на базі комплексу об'єктів замкового ансамблю в селищі Меджибожі Хмельницької області. Міст з брамою є частиною заповідника і занесений Постановою Ради Міністрів УРСР від 24.08.1963 р. №970 до списку пам'яток архітектури у складі «Мури з баштою» (ох. № 764/3). В'їзд розміщений із західної сторони. Міст сполучає селище із замком, вхід до якого здійснюється через браму, утворену безпосередньо в частині оборонних мурів з дерев'яними воротами та дверима. До недавнього часу з усіх пам'яток замкового ансамблю Міст з брамою був найменш дослідженим об'єктом, жодного разу не підлягав обстеженню та проведенню планомірних ремонтно-реставраційних робіт. Упродовж останніх років ситуація щодо дослідження та збереження замку значно покращилася. Проводяться масштабні реставраційні роботи, а також постійно діючі археологічні розвідки на території заповідника. Починаючи з 2016 року, здійснено комплекс науково-дослідних та науково-практичних робіт, спрямованих на одержання нової інформації про перебудови мосту та в'їзної брами. Також були вжиті реставраційно-консерваційні заходи для подальшого збереження та безпечного використання пам'ятки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Меджибізький замок зведений на місці при злитті двох річок Буга і Бужка. Різні історичні періоди, військово-політичні події, смаки та вподоба-

Рис. 1. Містечко Меджибіж. Фото Юргілевича. Album du Monde Illustré (Франція), №23, 1900 рік

ння господарів наклали своєрідний відбиток на споруди, що входять в його комплекс. Неодноразові перебудови позначилися також на розташуванні головного в'їзду до замку та змінах його вигляду. На даний час міст розташований перед західною в'їзною брамою, датований періодом XVI-XIX століть. У 1950-х роках з метою проведення науково-реставраційних досліджень Меджибіж неодноразово відвідував архітектор та мистецтвознавець Григорій Логвин. Здійснюючи опис замку, він коротко зазначив, що «з боку міста замок захищався ровом, через який був перекинтий міст, згодом перебудований у кам'яний» (Логвин 2009, с. 8).

Вперше гіпотезу щодо розміщення первісної в'їзної брами та перенесення головного замкового в'їзду висунула головний архітектор-реставратор інституту «Укрпроектреставрація» Євгенія Лопушинська, яка проводила комплексне обстеження пам'ятки на початку 1990-х років. Проаналізувавши свої дослідження та результати археологічних розкопок (Толкачев 1989, с. 7-8), вона припустила, що у XII-XIII ст. тут існувало поселення з мурованими укріпленнями, обведеними земляними валами. В'їзд у замок тоді знаходився з південного-сходу у вежі з брамою, від якої мури розходилися промінням на північ і захід. Підступи до брами були захищені барбаканом, який виступав перед надбрамною вежею і мав свої ворота з герсою. На думку Євгенії Лопушинської (1996, с. 43), таку структуру в'їзду мали оборонні пам'ятки України-Руси, зокрема Золоті ворота в Києві та Володимирі. Дана конструкція збереглася до наших днів і досі являється предметом дослідження фахівців.

У XVI ст. відбулася капітальна реконструкція замку, під час якої був побудований п'ятишестковий бастіон, що закритий давно брамою. У той же час, в'їзд перенесли із південно-східного рогу до західного прясла муру і розмістили поблизу п'ятикутної вежі. Ця перебудова, на думку Євгенії Лопушинської, стала найбільшою тогочасною зміною у структурі замку (Лопушинська 1993, с. 13).

Керівник Меджибізької археологічної експедиції Юрій Толкачев, який в період з 1986 до 2011 року проводив археологічні дослідження в замку, підтвердив факт існування давньої брами у південно-східній частині твердині, але не погодився з припущенням Євгенії Лопушинської щодо існування кам'яних

Рис. 2. Археологічне дослідження замкового мосту, грудень 2016 р. В шурфі нижче рівня поверхні видно муровані конструкції, на які поставлено міст.

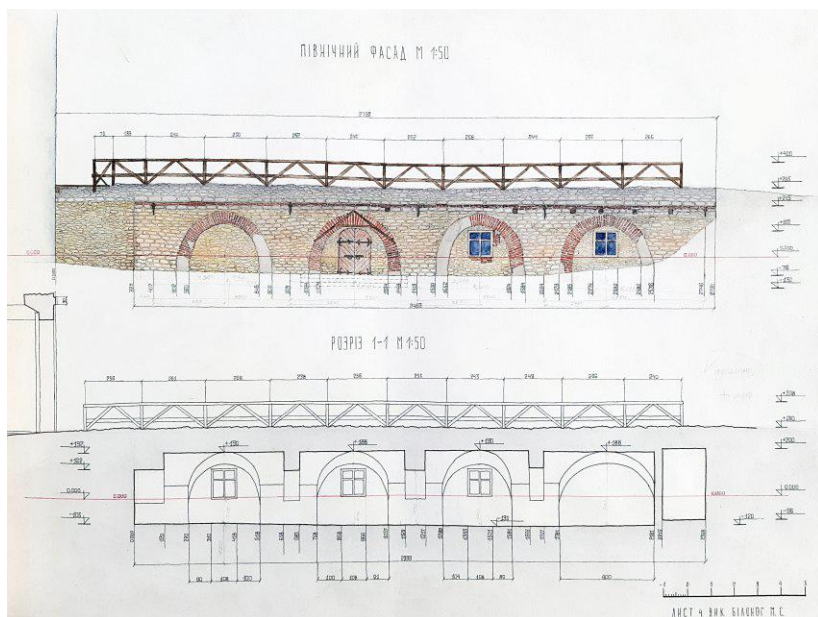

оборонних споруд у Меджибожі у період Руси (Толкачов 2010, с. 50). На його думку, найбільш ранній ярус кам'яних мурувань існуючого замку відноситься до литовської доби (друга половина XIV-XV ст.) (2010, с. 40, 64). Сучасна брама, припускав археолог, пережила не одну реконструкцію і останній раз була перебудована у XIX ст. (2010, с. 52).

В даній статті розглядається проблема сучасних досліджень для отримання нових та уточнення існуючих даних з історії будівництва головного в'їзду у Меджибізький замок, що являє собою єдиний комплекс брами із стаціонарним мостом через сухий рів. Подана інформація про результати археологічної розвідки у 2016 році. Проаналізовано хід проведення першочергових протиаварійних і консерваційних робіт на даному об'єкті протягом 2019-2020 років.

У 2008 році, в рамках створення музейної експозиції «Музей пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років на Хмельниччині», проведено ряд заходів з благоустрою території заповідника: мощення доріжок, виготовлення та встановлення лав, а також ремонтні роботи на мості. Проїжджу частину покрили гранітною бруківкою та влаштували тимчасове дерев'яне огороження. Згодом, через порушення технології мощення та нерівномірне розміщення елементів бруківки, виникли певні незручності для проходу через міст.

Наукове дослідження пам'ятки Міст з брамою продовжилося у 2016 році співпрацею Державного історико-культурного

*Рис. 3. Креслення Мосту з альбому обмірних креслень «Міст з західними воротами замку-фортеці Меджибіж», який виконано студентами Харківського національного університету будівництва і архітектури.
Керівник І. Акмен*

заповідника «Межибіж» з Харківським національним університетом будівництва та архітектури. Група студентів на чолі з старшою викладачкою кафедри основ архітектури, кандидаткою архітектури Інною Акмен, пройшли в заповіднику професійну обмірно-реставраційну практику. За результатами виконаних завдань практики був складений альбом обмірних креслень «Міст з західними воротами замку-фортеці Меджибіж», який містить коротку історичну довідку, фотоматеріали, креслення загального вигляду і окремих об'єктів пам'ятки. Дані дослідження стали початком збору матеріалів для визначення актуального стану мосту та обґрунтування рішень подальшого його збереження.

В грудні 2016 року комісія у складі начальника управління культури, національностей, релігій та туризму Хмельницької

ОДА Ірини Трунової, заступника директора з адміністративно-господарської роботи Валентина Шенсневича та директора ТОВ «КТК-БУД» Сергія Тарковського, наукового керівника Тетяни Філіпової, експерта Ігоря Белова провели огляд технічного стану Мосту з брамою. Згідно складеного акта технічний стан споруди визнали незадовільним та непридатним до нормальної експлуатації, тому необхідно було провести термінові проти-аварійні та невідкладні консерваційні роботи, а для подальшого використання пам'ятки в якості музейної споруди, здійснити повний комплекс ремонтно-реставраційних та інженерних робіт. Аварійність мосту спричинила відсутність водовідводу та належної гідроізоляції. В результаті, систематичне зволоження кам'яних конструкцій проїжджої частини та стін призвело до руйнівних процесів. Зокрема, відбулося замокання внутрішньої поверхні, корозія кріплень металевих тяжів у тілі склепінь, вивітрювання розчину в кам'яній кладці та виникнення тріщин в поперечних арках. Попередні обстеження муру навколо в'їзних воріт не виявили дефектів та пошкоджень, що могли загрожувати раптовою втратою стійкості чи руйнуванням, але фахівцями були помічені поодинокі ділянки вивітрювання розчину з цегляної кладки, сліди морозної деструкції, окремі тріщини.

У 2016 році Державне підприємство Науково-дослідницький центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України та співробітники ДІКЗ «Межибіж»: директор Олег Погорілець, старший науковий співробітник Віктор Ветров, науковий співробітник Ярослав Михайловський, а також співробітники Роман Радченко та Олександр Надвірняк провели археологічну розвідку біля мосту і західної брами замку. За результатами польових робіт встановлено, що під час будівництва нижньої частини мосту була вирита траншея за розміром фундаментної конструкції, в якій з середини зроблена кладка. Хронологія розбудови мосту, на думку археологів, відбувалася поетапно у період XVIII-XIX ст. Спочатку для зміцнення оборонних функцій замку і для вільного прострілу гармат, встановлених в нижній південній частині Лицарської вежі, був викопаний сухий рів вздовж західної сторони замку. Потім, можливо в XVIII ст., під час перенесення в'їзних воріт в західну сторону, побудували нижню частину мосту на товщі природних суглинків. Між мостом і брамою залишили проїзду, щоб

не закривати сектору обстрілу з бійниць вежі вздовж західної стіни. Над цим отвором розміщувалась підйомна частина мосту. У XIX ст. пройму замурували бутовим камінням, що, в результаті, сформувало п'ятку сучасної мостової конструкції. Тоді по всій довжині мосту надбудували верхню арочну частину, яка повністю перекрила сектор обстрілу з нижніх бійниць Лицарської вежі. Археологічний матеріал, виявлений у шурфах, відноситься до XVIII – поч. XX ст. В основному представлений фрагментами керамічних виробів: посуду та предметами інтер'єру (Черновол 2017, с. 28-29).

Відомості про перебудову Меджибізького замку у XVIII ст. містить дослідження працівника Інституту мистецтв Польської академії наук у Кракові Рафала Несторова. У науковій статті «Жан Батист Дессье – інженер, архітектор або уповноважений гетьмана Адама Миколая Сенявського?» автор, описуючи життя та діяльність військового інженера на службі польської аристократії, подав також інформацію про ремонт та модернізацію замку після повернення Поділля під владу Польщі (Западенко 2019, 17). Зокрема, посилаючись на лист Дессье до Сенявського, Р. Несторов пише: «В Замку відремонтовано криницю, а також розпочато будівництво мосту, що веде з міста до замку, якого у 1702 році вибудовано 150 ліктів, а другу половину заплановано закінчити у наступному році, накопичивши протягом зимових місяців відповідну кількість будівельних матеріалів» (Nestorow 2009).

Враховуючи результати археологічної розвідки та попередні архітектурні обстеження, складено стислий опис Мосту з брамою. Споруда в плані прямокутна, одноповерхова, висотою близько 4 м та шириною 6,15 м. Стіни змуровані з природнього каменю і цегли, а характер кладки свідчить про неодноразові перебудови. Спочатку міст складався з чотирьох напівкруглих арок, що спиралися на п'ять опор. Внутрішній простір являв собою відкриту анфіладу, перекриту хрестовими склепіннями і накриту згори суцільною конструкцією проїжджої частини. Безпосередньо біля брами частина мосту довжиною 3,3 м була підйомною. Пізніше арки забудували стінами з віконними та дверним прорізами, а обидві частини поєднали в цілісну споруду. В результаті утворилося внутрішнє приміщення під мостом. Згодом проїжджу частину покрили гранітною бруківкою з нерівномірним розміщенням елементів. Конструкція брами також

Рис. 4. Міст після виконання першої черги реставраційних робіт, 2020 р.

знавала перебудов. На даний час має вигляд стіни із змішаною кладкою з природнього каменю і цегли та з двома отворами для металевих воріт і дверей (хвіртки).

ВИСНОВКИ

Можна стверджувати, що, незважаючи на сучасні досягнення у дослідженні і збереженні об'єкту Меджибізького замку – Міст з брамою, проблема детального наукового дослідження на даний час залишається відкритою. Насамперед необхідно встановити хронологічні рамки наявних будівель, адже досі існують розбіжності щодо періодів будівництва. В даному контексті першочерговими завданнями є виявлення та вивчення архівних джерел, а також огляд аналогічних напрацювань вітчизняних і зарубіжних науковців. Також є потреба в проведенні планомірних науково-археологічних досліджень для з'ясування первинного вигляду мосту і брами. В майбутньому необхідно провести повний комплекс ремонтно-реставраційних та інженерних робіт для подальшого пристосування пам'ятки до музейних функцій.

БІБЛІОГРАФІЯ:

Западенко, І. 2019. Модернізація Меджибізького замку Жаном-Батистом Дессьє (за Р. Несторовим). Вісник Меджибізький замок, 3-4'2019, с. 17.

Логвин Г. Н. 2009. Замок в Меджибожі (Пам'ятник архітектури XVI ст.) 2-е вид. Хмельницький.

Лопушинська, Є. 1993. Меджибізька фортеця. Історія створення ансамблю в світлі останніх подій. Фортифікація України. Матеріали міжнародної конференції з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. Кам'янець-Подільський, с. 13.

Лопушинська, Є. 1996. Меджибізька фортеця. Пам'ятки України, 3-4, с.45-46.

Толкачев, Ю. І. 2010. Меджибізька фортеця. Київ.

Толкачев, Ю. 1989. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях крепости в п.г.т. Меджибож Хмельницкой области в 1989 г. НА НАНУ, 1989/215.

Черновол, Д. К. 2017. Науковий звіт про виконання робіт з наукової археологічної розвідки на об'єктах Меджибізької фортеці за договорами №87/21-16, №88/21-16 від 08.12.16 р. та №89/21-16 від 21.12.2016 р. Науковий архів ДІКЗ «Межибіж».

Nestorow, R., 2009. Jan Baptysta Dessieur – Architekt, inżynier czy plenipotent Adama Mikołaja Sieniawskiego?. Biuletyn Historii Sztuki, 3. s. 319-360.

АВТОРИ:

Барановський Антон Володимирович – науковий співробітник сектору археології Державного історико-культурного заповідника «Межибіж»

Ветров Віктор Сергійович – завідувач сектору археології Державного історико-культурного заповідника «Межибіж»

Ветрова Тетяна Миколаївна – провідний науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника «Межибіж»

Западенко Ігор Валентинович – заступник директора Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» з наукової роботи, член Національної спілки краєзнавців України

Леськів Ірина Ярославівна – завідувач науково-експозиційного відділу Державного історико-культурного заповідника «Межибіж»

Погорлець Олег Григорович – директор Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», член Українського національного комітету Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць ICOMOS UA, почесний краєзнавець України

Радченко Роман Іванович – молодший науковий співробітник сектору археології Державного історико-культурного заповідника «Межибіж»

Снитко Ірина Анатоліївна – кандидат архітектури, доцент кафедри реконструкції, реставрації архітектурних об'єктів Харківського національного університету будівництва та архітектури

Стопенчук Сергій Михайлович – археолог, член Хмельницької обласної громадської організації «Постійнодіюча археологічна експедиція «Меджибіж-2000», волонтер проекту «Підземелля Меджибізького замку»

Фішова Тетяна Володимирівна – науковий керівник проекту реставрації

Щенсевич Валентин Сигзмундович – заступник директора Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» з адміністративно-господарської роботи

ЗМІСТ:

Передмова	3
Олег Погорилець. Матеріали до «Історико-архітектурного опорного плану смт Меджибіж». Етапи розвитку укріплень Меджибізької фортеці	4
Олег Погорилець, Ігор Западенко. Палац у Меджибожі і замок в Бетлановцях: відмінності в методології дослідження	25
Тетяна Фліпова. Південний мур Меджибізької фортеці: історико-архітектурне дослідження та концепція реставрації	33
Виктор Ветров, Олег Погорилець, Сергій Стопенчук, Антон Барановський, Роман Радченко. Археологічні дослідження Південного муру	44
Ігор Западенко. До реконструкції палацу Сенявських у Меджибожі станом на XVI століття	72
Ігор Западенко. Символіка аттика палацу Сенявських у	

контексті Ренесансу і Реформації та питання датування окремих об'єктів Меджибізького замку	93
Тетяна Ветрова, Ірина Снитко, Віктор Ветров. Попередні результати архітектурно-археологічного дослідження першого поверху Лицарської вежі	128
Ірина Леськів, Валентин Щенсевич. Хронологія та основні етапи реставрації пам'яток ДІКЗ «Межибіж» у 2019-2020 роках	139
Ірина Леськів. Міст з брамою Меджибізького замку як об'єкт наукового дослідження та реставрації	148
Автори	157

ISBN 978-617-8085-16-2

Державний історико-культурний заповідник «Межибіж»
mezhybizh@ukr.net
тел. (03857)97-123, (096)632-68-50

